

Aan de slag met het mbo!

Een onderzoek voor een mbo-lesprogramma
bij het Nationaal Archief

Geschreven door:
Merel Kabel
20 maart 2023

Contactgegevens

E-mail:

mereldkabel@gmail.com

LinkedIn:

Merel Kabel

Voorwoord

Voor het Nationaal Archief in Den Haag heb ik een aanbeveling onderzoek mogen schrijven. Dit onderzoek is uitgevoerd naar aanleiding van de vraag van het Nationaal Archief om een passend lesprogramma te ontwikkelen voor mbo-studenten.

Als voormalig mbo-student vind ik dit een onwijs mooi onderwerp voor een onderzoek. Tijdens mijn stage bij het Nationaal Archief heb ik dit onderzoek dan ook met veel plezier uitgewerkt.

Ik hoop dat het advies voor het Nationaal Archief bruikbaar is voor meerdere culturele instellingen in Nederland, waarna hopelijk meer bezoekerkeuze in het culturele veld komt voor mbo-studenten.

Graag bedank ik alle collega's in het culturele veld die tijd hebben vrijgemaakt om uit te leggen welke mbo-lesprogramma's hun culturele instellingen aanbieden. Daarnaast wil ik graag alle docenten bedanken die mee hebben gewerkt aan het onderzoek en al mijn vragen hebben beantwoord tijdens de interviews.

In het bijzonder wil ik Ellen Loozen van harte bedanken voor haar hulp bij het ontwikkelen van een vragenlijst voor de enquête en de leerzame en waardevolle gesprekken die wij hebben gevoerd. Daarnaast wil ik graag Fieke Tissink bedanken die, mij vanuit de Reinwardt Academie op een fijne en passend onbegrensde wijze heeft begeleid tijdens mijn stageperiode.

Samenvatting

Dit aanbeveling onderzoek is geschreven voor het Nationaal Archief in Den Haag. Het educatie team van het archief willen namelijk graag lessen geven op mbo-niveau op locatie bij het Nationaal Archief. Het archief biedt lessen aan voor het basis- en voortgezet onderwijs. Ook komen er vaak hbo- en wo studenten naar het archief, maar er is nog geen aanbod voor het mbo. Naar aanleiding van deze vraag is een onderzoek uitgevoerd, wat resulteert in een advies. Uit het onderzoek wordt duidelijk op welke wijze het archief het beste en lesprogramma kan maken dat aansluit bij het niveau van deze tak van het onderwijs.

Om dit onderzoek tot een succes te maken is contact gelegd met twintig docenten, meer dan veertig studenten en acht collega's uit het culturele veld. Dit contact heeft plaatsgevonden in de vorm van een gesprek, interview of enquête. Deze gesprekken/uitvragen hebben de basis gevormd voor het advies aan het Nationaal Archief. Met dit advies kan het Nationaal Archief een goed en aantrekkelijk lesprogramma maken voor mbo-studenten en mbo-docenten. Daarnaast kan het archief naar aanleiding van het advies een eventuele samenwerking aangaan met mbo-scholen binnen de regio.

Het lesprogramma voor het archief wordt uiteindelijk gecreëerd op mbo-niveau en kan gekoppeld worden aan de tentoonstelling "Wie ben ik, wie was jij?". De koppeling met het mbo is te maken aan het vak burgerschap. Burgerschap bestaat uit vier dimensies, waarvan drie van deze dimensies wat betreft onderwerp binnen de tentoonstelling van het Nationaal Archief passen. Dit zijn de dimensies 'politiek juridisch', 'sociaal maatschappelijk' en 'economisch'.

Inhoudsopgave

1. Onderzoeksplan van aanpak	6
1.1 Probleem omschrijving	6
1.2 Hoofd- en deelvragen	6
1.3 Methode en omvang	7
1.3.1 Kwalitatief	7
1.3.2 Kwantitatief	7
1.4 Verantwoording	7
2. Het middelbaar beroeps onderwijs	8
3. Resultaten van onderzoek	9
3.1 Interviews	9
3.1.1 Respondenten	9
3.1.2 Uitkomst	9
3.2 Enquête	14
3.2.1 Respondenten	14
3.2.2 Uitkomst	14
4. Aanbod culturele sector	20
4.1 CJP MBO Card	20
4.2 Culturele instellingen	20
4.2.1 Kunstmuseum Den Haag	20
4.2.2 Rijksmuseum van Oudheden Leiden	22
4.2.3 Anne Frank Huis Amsterdam	23
4.2.4 Fries Museum/Fries Verzetsmuseum Leeuwarden	24
4.2.5 Drents Museum Assen	25
4.2.6 Groninger Archieven Groningen	26
4.2.7 ProDemos Den Haag	27
4.2.8 Mauritshuis Den Haag	28
5. Advies op basis van het onderzoek	29
6. Conclusie	31
7. Bronnen	32

1. Onderzoeksplan van aanpak

Probleemstelling en onderzoeksvragen

1.1 Probleem omschrijving

Het Nationaal Archief in Den Haag biedt scholen aan om langs te komen voor een lesprogramma. Onder andere een lesprogramma dat is gebaseerd op de tentoonstelling *Wie ben ik, wie was jij?*, in deze tentoonstelling kijkt de leerling naar het verleden en naar het heden. Tijdens het programma worden de leerlingen onderverdeeld in groepjes van 5. Elk groepje krijgt een eigen tablet en een "eigen" persoon uit het verleden. De thema's van de lessen zijn; *Goed en fout in de Tweede Wereldoorlog*, *Van huis naar haard*, *Handel en slavernij*, *Vecht voor je recht*.

Voor groep 7 en groep 8 van de basisschool zijn de programma's *Van huis en haard*, *Handel en slavernij*, *Goed en fout in de Tweede Wereldoorlog*. Ook is er voor groep 7 en groep 8 een online les over Curaçao. Naast de online les is er ook de les *Check, check, dubbel check* voor deze doelgroep. Ook organiseert het Nationaal Archief een lesprogramma voor de Stichting De Muren hebben Oren voor groep 7 en groep 8. Alle vier de thema's van de tentoonstelling *Wie ben ik, wie was jij?* zijn voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Voor de bovenbouw wordt de les *Primaire Bronnen Slavernij & Veerkracht* aangeboden. Deze lesprogramma's sluiten allemaal bij het curriculum aan. Denk hierbij aan de canon van Nederland, de tijdvakken en de lesstof waar op de scholen gebruik van wordt gemaakt.

Zoals hier boven wordt aangegeven is er voor het basis- en voortgezet onderwijs de mogelijkheid om het Nationaal Archief te bezoeken, maar hoe zit dat voor het mbo? Er bestaat voor mbo-studenten geen lesprogramma wat zij kunnen volgen. In dit onderzoek wordt weergegeven wat voor mbo-docenten en -studenten nodig is om een passend lesprogramma te kunnen aanbieden. Dit onderzoek bekijkt of het thema *Vecht voor je recht* uit de tentoonstelling *Wie ben ik, wie was jij?* past bij de studenten van het mbo en of het passend gemaakt kan worden.

1.2 hoofd- en deelvragen

Hoofdvraag

De hoofdvraag is voortgekomen uit de volgende opdracht: Onderzoek doen naar wensen en behoeften van docenten én studenten met betrekking op het vak burgerschap. Hoe kan het NA inspelen op deze behoeften?

Hoe en wat kan het Nationaal Archief het beste doen om een lesprogramma te maken dat aantrekkelijk is het voor het mbo?

Deelvragen

Dit onderzoek bestaat uit een aantal deelvragen. Deze deelvragen zijn toegevoegd als richtlijnen bij het interviewen van docenten.

- Hoe is het gedrag van studenten en wat is hun interesse?
- Wat zijn verwachtingen vanuit de docenten over een les bij het Nationaal Archief?
- Waar moet het Nationaal Archief rekening mee houden?

Nationaal Archief, "Wie ben ik, wie was jij?" (versie 2022)

<https://www.nationaalarchief.nl/beleven/tentoonstelling/wie-ben-ik-wie-was-jij>, geraadpleegd 25 oktober 2022

Nationaal Archief, "Onderwijs, Wie ben ik, wie was jij?" (versie 2022)

<https://www.nationaalarchief.nl/beleven/onderwijs/wie-ben-ik-wie-was-jij>, geraadpleegd 25 oktober 2022

Nationaal Archief, "Basisonderwijs" (versie 2022)

<https://www.nationaalarchief.nl/beleven/onderwijs/basisonderwijs>, geraadpleegd 25 oktober 2022

Cultuurmenu, "Nationaal Archief" (versie 2023)

<https://cultuurmenu.nl/primaironderwijs/menu2/nationaal-archief/>, geraadpleegd 30 maart 2023

De muren hebben oren, "Home" (versie 2023)

<https://www.demurenhebbenoren.nl/>, geraadpleegd 30 maart 2023

Nationaal Archief, "Voortgezet onderwijs" (versie 2022)

<https://www.nationaalarchief.nl/beleven/onderwijs/voortgezet-onderwijs>, geraadpleegd 25 oktober 2022

1.3 Methode en omvang

Tijdens dit onderzoek wordt er gebruik gemaakt van twee verschillende methoden van onderzoeken. Het eerste bestaat uit het doen van een kwalitatief onderzoek, dit bestaat uit het houden van interviews. De tweede methode is kwantitatief, dit houdt in dat dit deel van het onderzoek onderbouwt wordt met numerieke data.

1.3.1 Kwalitatief

Het kwalitatieve gedeelte van het onderzoek houdt in het afnemen van interviews. De doelgroep onder wie de interviews wordt gehouden is docenten burgerschap. Tijdens het vak burgerschap worden studenten opgeleid om inzicht te krijgen in maatschappelijke thema's. Denk hierbij aan thema's als vrijheid van meningsuiting, tolerantie, democratie, media-wijsheid en gezond gedrag. Aan het einde van de mbo opleiding kunnen de studenten volwaardig deel zijn van de maatschappij.

De interviews worden gehouden met docenten burgerschap omdat zij nauwkeurig kunnen aangeven wat goed aansluit op het vak burgerschap. Van uit het Nationaal Archief is het thema Vecht voor je recht uit de tentoonstelling Wie ben ik, wie was jij?, het thema dat het beste past bij het vak burgerschap. De interviews met de docenten wijst uit of dit ook de juiste conclusie is. Het is de bedoeling dat de interviews meer diepte en inhoud geven aan deze beslissing.

Aan dit onderzoek doen twintig docenten mee. Een interview duurt ongeveer 30 minuten en kan plaatsvinden via Teams, telefonisch of op locatie.

1.3.2 Kwantitatief

Een enquête onder mbo-studenten moet een duidelijk beeld geven over hoe de studenten denken over het vak burgerschap, wat zij daar juist wel en juist niet leuk aan vinden. Uit deze enquête kan het Nationaal Archief informatie halen die gebruikt kan worden bij het maken van een passend lesprogramma. Op deze manier krijgen de studenten een eigen stem om aan te geven wat zij graag willen.

Voor het kwantitatieve gedeelte voor het onderzoek is gekozen voor een enquête, omdat het op deze manier overzichtelijk in cijfers is aan te geven wat studenten vinden. De meningen van studenten worden verzameld en aan de hand van grafieken uitgelegd.

Voor dit onderzoek is de enquête 42 keer ingevuld. De studenten doen verschillende opleidingen op en verschillende niveaus.

1.4 Verantwoording

De interviews met de docenten en de gesprekken met de culturele instellingen zijn opgenomen om later uit te werken. Uit deze opnames komt de informatie en letterlijke quotes van de docenten.

De teksten van de culturele instellingen zijn vanuit deze opnames en online informatie geschreven. De culturele instellingen hadden zelf de laatste regie over de tekst.

2. Het middelbaar beroeps onderwijs

Het middelbaar beroeps onderwijs, ook wel het mbo, bereidt studenten voor op hun toekomst in de maatschappij. Om deze reden houdt het mbo een drievoudig kwalificatieplicht aan, deze bestaat uit de student opleiden voor een vak, voor een vervolg opleiding en voor goed burgerschap.

Het mbo biedt verschillende soorten opleidingen aan voor studenten. Een student kan vanaf 16 jarige leeftijd al terecht op het mbo. Een mbo kan zijn een ROC (regionaal opleidingscentrum), AOC (agrarisch opleidingscentrum) of een vakschool voor een opleiding op maat. Van alle opleidingscentra wordt 90,5% van de studenten opgeleid aan een ROC, 9,5% wordt opgeleid aan een AOC of vakschool.

Binnen het mbo zijn er twee verschillende opleidingen, bol of bbl. Beroeps opleidende leerweg (bol) en beroepsbegeleidende leerweg (bbl). Bij een bbl opleiding krijgt de student voornamelijk praktijk ervaring, dit wordt behaald door vier dagen te werken bij een bedrijf en een dag naar school. Bij een bol opleiding krijgt de student praktijkervaring door stages en volgt lessen op de school. Deze beide opleidingsvormen helpen mee om de student een rol te geven in de maatschappij. Het mbo is er ook voor inburgeringstrajecten.

Het mbo bestaat uit vier niveaus; Entree/1, 2, 3, 4. Niveau Entree is een één jaar durende opleiding waar iedereen vanaf 16 jaar zonder vmbo-diploma of hoger opleidingsniveau zich mag aanmelden. Met een Entree diploma kunnen de studenten vervolg opleidingen doen of aan de slag op de arbeidsmarkt.[5] Niveau 2 studenten volgen een opleiding van maximaal twee jaar waarin zij worden opgeleid in uitvoerend praktisch werk. Niveau 3 studenten volgen een opleiding van maximaal drie jaar waarin zij worden opgeleid tot zelfstandig uitvoerend werk en een brede inzetbaarheid. Studenten op niveau 4 volgen een opleiding van maximaal vier jaar en worden opgeleid tot volledig zelfstandig uitvoerende werknemers of zzp'ers met een brede inzetbaarheid of specialisatie. Niveau 4 is ook het niveau waar specialisatie opleidingen worden gegeven, dit zijn opleidingen van één jaar waar de studenten in een specialisme wat betreft hun vakgebied worden opgeleid. Een mbo niveau 4-diploma geeft studenten recht op toegang tot het hbo.

Om een mbo-diploma te kunnen bemachtigen moeten de studenten voldoen aan een aantal kwalificatie eisen, één van deze eisen is het met een voldoende afsluiten van het vak burgerschap. Het vak burgerschap bestaat uit vier verschillende dimensies; Politiek Juridisch, Economisch, Sociaal Maatschappelijk en Vitaal.

De dimensie Politiek Juridisch gaat over het vermogen van de student om deel te nemen aan de politieke besluitvorming. Hierbij gaat het om stemmen bij verkiezingen, een actieve vorm van betrokkenheid bij de besluitvorming van verschillende politieke niveaus en om actuele problemen in de politiek. De dimensie Economisch leert de student als verantwoordelijke consument keuzes te maken en om het vermogen te hebben om een bijdrage te leveren aan de arbeidsmarkt. De dimensie Sociaal Maatschappelijk heeft betrekking op het vermogen en de bereidheid van de student om deel uit te maken van en een actieve bijdrage te leveren aan de maatschappij. De student leert omgaan met verschillende culturen, regels en sociaal geaccepteerde omgangsvormen. De dimensie Vitaal gaat over de student zelf, deze leert om te reflecteren op de eigen leefstijl en gezondheid. De student leert hier hoe deze het beste voor zichzelf kan zorgen.

3. Resultaten van het onderzoek

3.1 Interviews

Het eerste deel van dit onderzoek bestaat uit interviews. Deze interviews zijn gehouden onder docenten burgerschap. De docenten komen van verschillende mbo-scholen door heel Nederland. De uitkomst van de interviews wordt verwerkt in hoofdstuk 2.1.2.

Er is voor interviews gekozen omdat dit op de meest duidelijke en snelle manier inzicht geeft over het vak burgerschap, de lessen die worden gegeven en de studenten. Dit inzicht is nodig om een goed en passend lesprogramma aan te kunnen bieden voor mbo-studenten.

Om het cultuur onderwijs in het mbo te vergroten is het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in november 2022 begonnen met een pilot voor een CJP MBO Card. De pilot is bedoeld om het burgerschapsonderwijs en het culturele veld te combineren. De CJP MBO Card wordt in hoofdstuk 3.1 behandeld.

3.1.1 Respondenten

Voor dit onderzoek was het de bedoeling om twintig docenten te spreken. Dit is na contact zoeken met de scholen dan ook gelukt. Uit ervaring van een vorig onderzoek bleek dat veel docenten geen tijd hebben voor buitenschoolse activiteiten. Zij zijn vaak druk met het voorbereiden van lessen. Dit heeft ertoe geleid om een kleine groep docenten te interviewen. De twintig docenten die meewerken aan het onderzoek komen uit verschillende plaatsen in Nederland.

De respondenten van het eerste deel van het onderzoek zijn docenten burgerschap in het mbo, zij werken op mbo-scholen door heel Nederland. Nederland heeft 61 mbo-scholen (cijfers van 2021 – 2022), deze scholen bestaan uit meerdere locaties maar vallen onder dezelfde naam. Van de 61 scholen zijn voor dit onderzoek 101 locaties via e-mail benaderd. Twee mbo-scholen hebben aangegeven dat zij niet mee doen aan onderzoeken en samenwerkingsverbanden. Uiteindelijk hebben er twintig docenten gereageerd op de e-mail en zij hebben aangegeven mee te willen werken aan het onderzoek.

De informatie van de scholen komt van de website Kies mbo. Op deze website is informatie te vinden over de scholen. Denk hierbij aan het telefoonnummer, e-mailadres, bezoekers adres, postbus, et cetera.

De docenten die hebben meegewerkt aan het onderzoek zijn wegens privacy redenen geanonimiseerd, zij worden aangegeven met de nummers 1 tot en met 20. Deze nummers zullen voornamelijk gebruikt worden om citaten weer te geven. De namen en gegevens van de docenten zijn bekend bij de schrijver van het onderzoek en de educatie afdeling van het Nationaal Archief in Den Haag.

3.1.2 Uitkomst

De uitkomst van de gesprekken met docenten is grotendeels hetzelfde, wel hebben zij over sommige onderwerpen een andere mening. Alle docenten zijn geïnterviewd, hier kregen zij de ruimte om hun eigen mening en ervaring te delen, om op een zo duidelijk mogelijk manier te helpen bij het maken van een geschikte les voor mbo-studenten. De bronvermelding in dit paragraaf bestaat uit citaten van de docenten. De informatie in dit paragraaf komt uit de interviews met de docenten.

De studenten

Bij elke mbo-opleiding in Nederland moet het vak burgerschap worden afgerond. De studenten krijgen geen cijfer voor dit vak, wel moeten ze aan een inspanningsverplichting voldoen. De mbo-school mag zelf kiezen op welke manier zij het vak burgerschap aanbieden aan de studenten. Sommige scholen kiezen voor de bestaande methode van Essener, dit maakt deel uit van uitgeverij Malmberg, er zijn scholen die kiezen voor hun eigen methode en er zijn scholen die het vak burgerschap aanbieden in de vorm van een themaweek of workshop.

Het mbo onderwijs bestaat uit vier niveaus. Deze niveaus zijn Entree/niveau 1, niveau 2, niveau 3 en niveau 4. Aan dit onderzoek hebben docenten van alle niveaus meegewerkt. Volgens de docenten geldt voor alle niveaus dat de studenten graag bezig zijn of bezig worden gehouden. Denk hierbij aan rondlopen, kijken en aanraken. De meeste studenten zijn tussen de 16 en 20 jaar oud, dit is een gemiddelde van de leeftijden, sommige docenten geven les aan oudere studenten. De studenten willen veel vrijheid, maar hebben wel begeleiding nodig.

In het mbo zijn vele verschillende richtingen die de studenten kunnen kiezen, de studenten hebben verschillende interesses die vaak te maken hebben met de opleiding en wat er in de maatschappij speelt. Docent 5: "De studenten leven veel in hun eigen wereld. Ze maken zich wel druk over dingen die spelen in de maatschappij, zoals de oorlog in Oekraïne en de protesten van de boeren en van klimaatactivisten". Veel docenten kiezen ervoor om tijdens de lessen de activiteiten van die week te bespreken. Dit gebeurt vaak in combinatie met de opdrachten van het lespakket van de school. Docent 10:

"Actualiteit is een belangrijk punt van het vak burgerschap in mijn ogen. Het komt dus altijd voorbij in de lessen."

De docenten geven aan dat het bij beperkte kennis blijft over onderwerpen die spelen in de huidige maatschappij. Er is zeker wel interesse voor de onderwerpen in de maatschappij maar deze worden als "vaak te moeilijk of saai" geformuleerd, aldus docent 13. Om deze reden heeft docent 13 als oplossing afgesproken met de studenten dat zij een krantenknipsel of andere vorm van media meenemen naar de les, deze wordt tijdens de les dan besproken. In de optiek van docent 13 helpt dit de studenten met het beter begrijpen wat er speelt in de maatschappij. Alle docenten duiden aan dat zij wel merken dat de studenten heel erg hun best doen om op de hoogte te blijven van bepaalde ontwikkelingen in de maatschappij. Deze ontwikkelingen hebben dan vaak betrekking op de onderwerpen die zij het meest interessant vinden. Docent 1:

"Ik geef les op een groen school, hier is dus veel interesse voor de boerenprotesten en de stikstofcrisis. Ze weten dan heel veel af van dat onderwerp, maar als ik dan met de stikstofcrisis een verband wil leggen naar het klimaat snappen ze dat weer niet helemaal. Het is heel erg eigen wereld."

Alle twintig docenten geven aan dat de politiek-juridisch dimensie wordt gezien als de meest "saai" of "vervelende" dimensie van burgerschap. Voor de studenten is het vaak niet duidelijk hoe het Nederlandse rechtssysteem in elkaar zit, ook snappen ze vaak niet wat het nut is van de Eerste Kamer, de Tweede Kamer of stemmen voor de verkiezingen hiervan. Docent 4:

"Politiek speelt echt niet bij de studenten, het wekt de minste interesse. Ze vinden het een saai onderwerp, behalve als het gaat over de rechtse hoek. Als je dan bijvoorbeeld een extreem rechtse partij bij naam noemt dan zijn ze eigenlijk allemaal wel tegen. Dat vinden ze te ver gaan, die standpunten."

Het komt vaak voor dat de studenten napraten wat ze zien op sociale media of dat zij hun informatie enkel van sociale media halen. Bij jongere generaties komt het niet meer veel voor dat ze gebruik maken van papieren tijdschriften en kranten.

Docent 11:

"Ze lezen bijna geen nieuws meer, alles komt van Tiktok. Zo vinden ze bijvoorbeeld dat Trump een betere president was omdat die vaker in het nieuws kwam, ook kijken ze naar van vrouw hatende filmpjes op Youtube omdat ze dat stoer vinden."

Docent 11 gaf hierbij aan dat de impact van sociale media invloed heeft op het denken van de studenten. Vooral wanneer bepaalde onderwerpen worden gepresenteerd als "stoer". Hierbij heeft docent 11 wel een nuance gegeven; "Dit geldt natuurlijk niet voor alle studenten, maar het is wel iets wat ik veel meer voorbij zie komen."

Meerdere docenten geven aan dat zij sociale media als Instagram en Tiktok vaker gebruiken in de lessen, aan de hand van deze platformen gaan zij het gesprek aan met de studenten. Bij het vak burgerschap hoort ook de ontwikkeling van het kritisch kijken en denken over onderwerpen. Sociale media is daar een handig handvat voor, op het internet worden ook vaak nepnieuws berichten geplaatst, de studenten kunnen in een veilige omgeving leren wat wel en wat niet een goede bron is voor informatie.

Zoals in de eerste alinea van deze paragraaf wordt aangeduid zijn er verschillende manieren om het vak burgerschap te geven. Docenten 2 en 5 doen het bijvoorbeeld aan de hand van workshops. Bij deze workshops mogen de studenten zich inschrijven op het onderwerp dat zij interessant vinden. Aan het einde van het jaar moeten de studenten wel alle vier de dimensies hebben behandeld in een workshop. Docenten 1, 4, 6, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 20 maken gebruik van de originele lesmethode. Dit doen zij allen wel op hun eigen manier, maar de rode lijn door de lessen is hetzelfde. Het verschilt hier per school hoeveel uur in de week de docenten de studenten zien. Docent 9 merkt op de studenten twee uur in de week te zien, daarbij gebruikt de docent het eerste uur om te bespreken welke onderwerpen belangrijk zijn in de maatschappij en in het leven van de studenten. Het tweede uur gebruikt de docent voor de opdrachten die bij de lesmethode horen. Deze docenten kiezen er vaak voor om bij elke dimensie een gastles of excursie te organiseren. Dit is volgens docent 20 een "leuke manier om het blok af te ronden. Er is dan echt een punt achter gezet en dan kunnen we de week daarop weer opnieuw beginnen."

Docenten 3, 7, 8, 10, 11, 17, 18, 19 maken gebruik van een eigen ontwikkelde methode. De dimensies hebben een andere naam gekregen en de opdrachten worden losgelaten. Bij deze methodes gaat vaker om product afleveren waarvoor de studenten daadwerkelijk iets gedaan moeten hebben. Tijdens de lessen worden vaak gesprekken gevoerd over hoe een opdracht kan worden ingevuld. Achteraf moeten de studenten dan een kort verslag aanleveren met reflectie op hun eigen handelen en wat ze hebben geleerd tijdens de opdrachten. Docenten die zelf een lesmethode maken kiezen ook vaak aan het einde van het blok voor een afsluitende opdracht in de vorm van een excursie of gastles. Dit is niet bij alle docenten het geval.

Veel docenten merken dat studenten eigenlijk geen kennis hebben van de rechten en plichten in Nederland. Hier is een nuance op zijn plaats, dit geldt niet voor alle studenten. Het valt docenten voornamelijk op dat studenten kennis hebben van rechten en plichten die in hun leefwereld voor komen.

Docent 4:

“Laatst, bijvoorbeeld, kwam een student naar mij toe met de vraag of ik hem even kon helpen met een contract op te zeggen. Je ziet dat ze niet helemaal zeker weten welke rechten ze hebben of waar ze überhaupt recht op hebben.”

Studenten hebben over het algemeen weinig tot geen kennis van hoe de rechten en wetten zijn ontstaan. Docenten geven aan dat ze het onderwerp rechten behandelen tijdens de dimensie sociaal maatschappelijk en politiek juridisch. Ondanks dat rechten en wetten worden behandeld bij twee dimensies van het vak burgerschap blijft het voor studenten een lastig onderwerp. Docenten geven aan dat dit onderwerp extra aandacht nodig heeft. Docent 15:

“Een excursie kan misschien helpen om de studenten beter kennis bij te brengen dan alleen in de les, vooral als ze dan een beetje vrijheid krijgen denk ik dat ze dat een heel leuke les zouden vinden. Leuker in elk geval dan in het lokaal zitten.”

Verwachtingen van de docent

Het gebeurt niet vaak dat mbo opleidingen ergens op bezoek gaan, het is moeilijk om een dag uit te organiseren voor meerdere klassen. Voor een opleiding wordt een lijn getrokken, het is niet mogelijk om maar met één klas van een opleiding een museum of culturele instelling te bezoeken. Dit kan ervoor zorgen dat van een bepaalde opleiding meerdere klassen langs komen of dat alle locaties van de mbo scholen hun klassen van een bepaalde opleiding langs laten komen. Dat houdt in dat er van één mbo opleiding twintig klassen of meer langs kunnen komen. Ondanks dat het logistiek niet eenvoudig is om te regelen, geven de meeste docenten aan dat zij wel graag met hun klassen op excursies gaan. Docent 14:

“Wat vaak wel een ding is met excursies, is dat we dat gelijk willen trekken. Dus dat zou betekenen dat ik niet alleen met mijn klassen zou komen, maar met alle klassen vanuit de hele sector. Dus dan moet er plek zijn voor veertig klassen. Dat soort dingen organiseren en op poten zetten is wel mogelijk, maar het kost heel veel tijd.”

Een uitleg waarom de studenten naar het Nationaal Archief komen is van groot belang voor het verloop van het lesprogramma. Het nut van de moet worden uitgelegd. De meeste mbo-studenten weten niet wat een archief is of wat een archief doet. Door de les te beginnen met een uitleg waarom het Nationaal Archief bestaat en wat het bewaard is van grote toegevoegde waarde. Naast een duidelijke uitleg waarom archieven bestaan, is een goedlopend lesprogramma met veel activiteit belangrijk voor de aandachtspanne van de studenten. Zodra de stof voor de studenten te droog is vinden zij een les minder snel leuk en doen ze minder goed hun best om de les te volgen. De docenten merken op dat gebruik van hedendaagse technologie helpt de les actiever en interessanter te maken. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het gebruik van tablets of de mobieltjes van de student. Docent 3:

“Laat ze vooral vrij en hun eigen gang gaan. Ze willen geen klaslokaal of het gevoel van een les, maar juist het gevoel dat ze niet op school zijn. Maak ook gebruik hun mobiel of een tablet, dan voelen ze zich echt vrij.”

De meeste docenten geven aan dat zij graag een lesbrief ontvangen waar een voorbereidende opdracht in staat. Het is dan aan de docenten zelf of zij deze opdracht maken zoals deze gegeven wordt vanuit het archief of om er een eigen draai aan te geven. Er zijn een aantal docenten die aangeven dat zij geen ruimte hebben voor een voorbereidende opdracht maar deze wel graag ontvangen. Een voorbereidende opdracht meegeven als huiswerk is volgens de docenten geen goed idee, de studenten zien er al snel het nut niet van in dus maken het dan ook niet. Docent 5:

“Bij een voorbereidende opdracht zou ik waarschijnlijk kijken naar hoe ik het kan aanpassen en gebruiken in mijn les. Het is dan een grote kans dat het maken van de opdracht vervalt, ik zou het juist gebruiken als handvat voor een gesprek met de studenten.”

Een online les via Teams is volgens de docenten geen goed idee. De studenten zijn na Covid-19 juist heel blij dat zij weer daadwerkelijk naar school kunnen en niet meer online opdrachten hoeven te maken. Een les aan de hand van een LessonUp is wel een mogelijkheid, zolang de studenten in groepjes samen kunnen werken. Tevens geven de docenten aan een voorbereidende of afsluitende les via LessonUp wel interessant te vinden, omdat dit ruimte geeft voor hun eigen invulling. Daarbij geeft docent 9 aan dat een LessonUp al gerekend kan worden tot inspanning. De docent vindt een excursie met een voorbereidende en afsluitende les een mooie manier om de studenten kennis te laten maken met de maatschappij. In de optiek van de docent is het zelfs mogelijk om de lessen burgerschap om te zetten naar vier excursies binnen de tentoonstelling en afsluitende lessen. Volgens de docent hoeven de studenten dan geen extra opdrachten te maken en hebben na een bezoek voldaan aan de inspanningsverplichting. Docent 9:

“Een LessonUp vanuit het NA geldt ook als inspanning. Zolang de studenten dan aanwezig zijn in het lokaal of tijdens het bezoek. Dan kun je als school bijvoorbeeld ervoor kiezen om vier keer langs het NA te gaan en die lessen te doen. Dat is dan wel voldoende voor de inspanningsverplichting.”

Het bezoek

De meeste docenten geven aan dat er wel een budget beschikbaar is voor excursies, echter krijgen de docenten dat niet zomaar. De meeste docenten moeten duidelijk laten zien dat een excursie iets toevoegt aan de les burgerschap. Een aantal weten dat er op een hun school geen mogelijkheid is voor excursies vanuit het vak burgerschap. Een aantal docenten maakt al gebruik van de CJP MBO Card, dit is een manier vanuit de school dat de studenten wel op excursie kunnen. Meer over de CJP MBO Card in paragraaf 3.1.

Docent 17:

“Voorheen was er eigenlijk geen budget voor een bezoek, maar de mbo card maakt dat nu wel mogelijk. De meeste studenten hebben een studentenreisproduct daardoor zou als het goed is de hele dag wel gratis kunnen zijn.”

Hoe studenten het beste ontvangen kunnen worden bij een bezoek verschilt per klas. Dit komt deels ook door het niveau verschil op het mbo. Docenten van niveau 3 of 4 opleidingen geven aan dat het goed is om de studenten te behandelen als volwassene, dit wil zeggen de studenten op een rustige manier de jassen en tassen laten opbergen en dan in het kort het lesprogramma doornemen. Docenten van niveau Entree en 2 geven aan dat het juist goed is om meteen duidelijk te laten zien dat de huisregels van het archief bij binnenkomst al van kracht zijn. Bij niveau Entree is wel een uitzondering van kracht, klassen van dit niveau kunnen ook bezig zijn met integreren in de maatschappij en daarom de taal nog niet machtig zijn. Docent 20:

Docent 20: “Binnen niveau Entree zijn verschillende niveaus, zo kunnen bijvoorbeeld ook volwassen mensen in de klas zitten die bezig zijn met Nederlander worden. Bij dit niveau en niveau 2 is het over het algemeen goed om de regels meteen aan te houden, niet te veel ruimte overlaten zeg maar.”

3.2. Enquête

Om studenten te betrekken bij dit onderzoek is er een online enquête ontwikkeld. Er is gekozen voor een enquête zodat de studenten op hun eigen moment een bijdrage kunnen leveren. De enquête is volledig anoniem in verband met de privacy van de studenten .

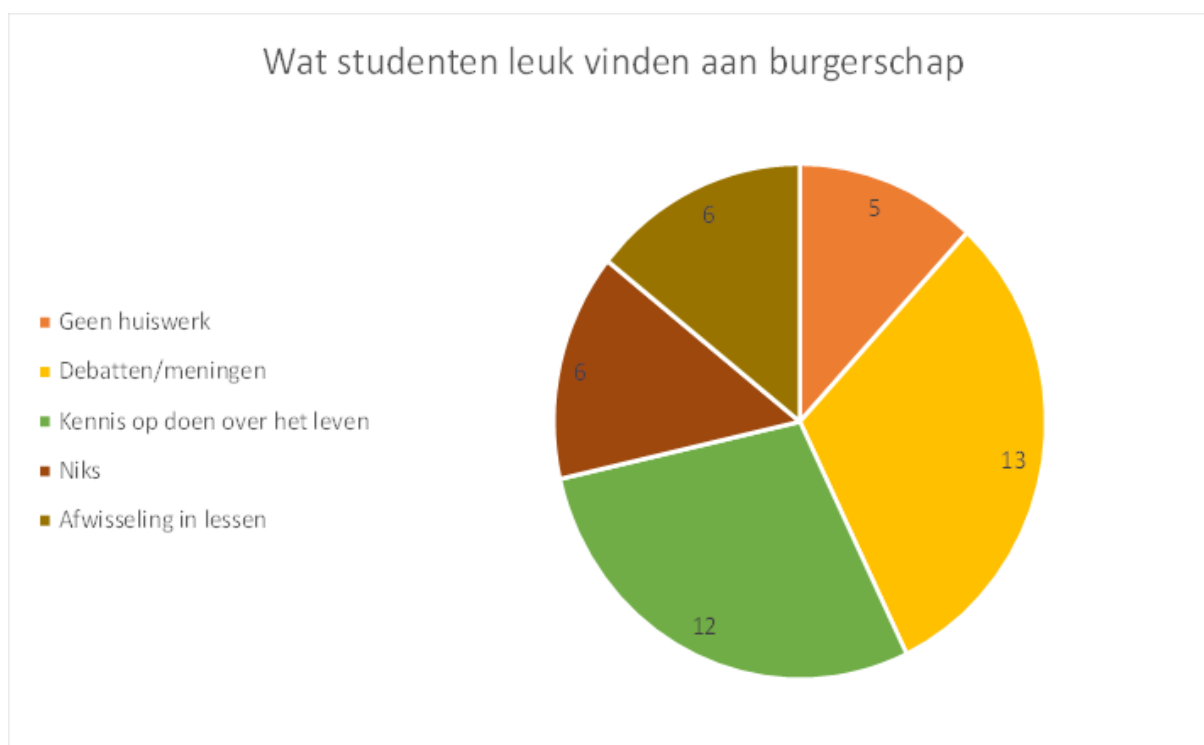
3.2.1 Respondenten

De enquête is gedeeld door de docenten burgerschap die hebben meegewerkt aan dit onderzoek, online is de enquête gedeeld op LinkedIn en Instagram. In totaal hebben 42 studenten gereageerd op de enquête. De antwoorden komen van studenten vanuit verschillende sectoren; techniek, zorg, detailhandel, groenvoorziening, software development, kapper. Het grootste gedeelte van de studenten (26 van de 42) zit in het derde jaar van de opleiding. Dit kan het laatste jaar of het op één na laatste jaar van de opleiding zijn, dat verschilt per opleiding en niveau. Van de 35 doen 42 studenten een opleiding op niveau 4.

3.2.2 Uitkomst

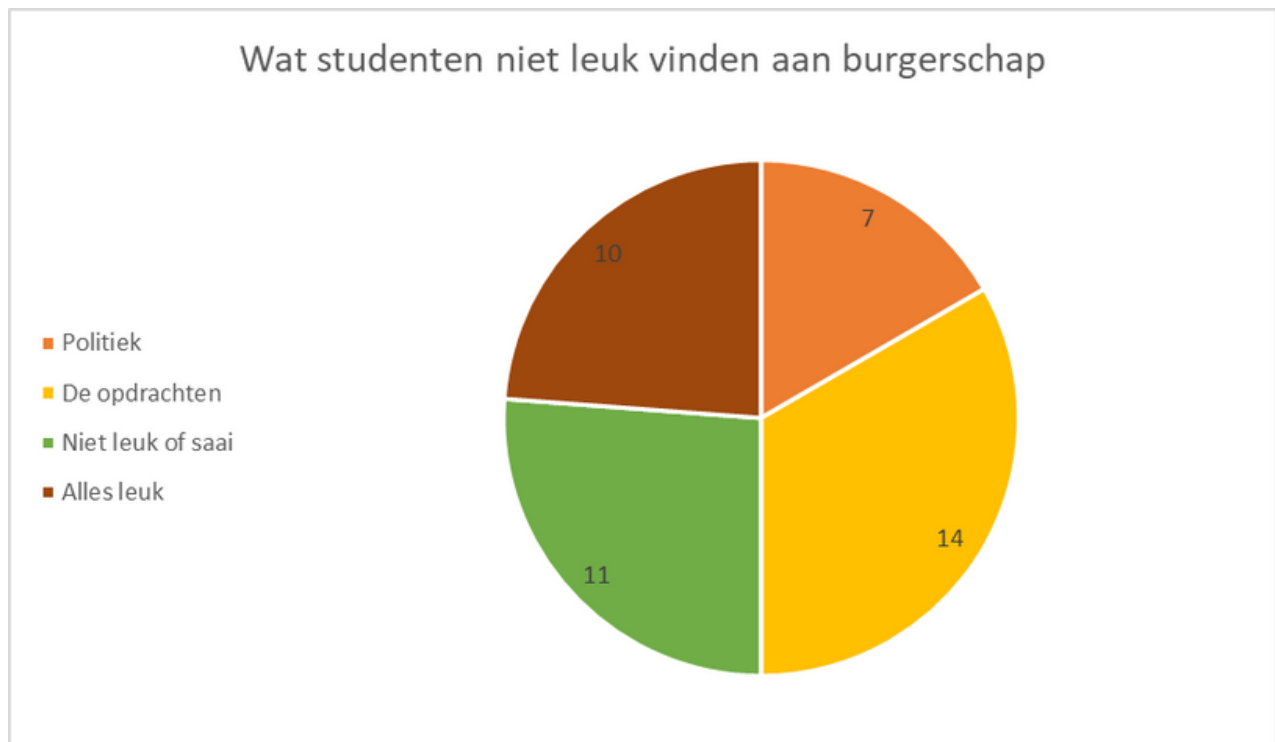
In de enquête wordt aan de studenten gevraagd hoe zij denken over de lessen van het burgerschap. Ook wat zij verwachten van lessen en wanneer zij iets juist wel of niet leuk vinden. Omdat de enquête volledig anoniem is kunnen de studenten vrijelijk hun mening geven.

Op de open vraag wat de studenten leuk vinden aan het vak burgerschap geven zij wisselend antwoord. In figuur 1 valt af te lezen dat vooral het voeren van debatten en/of gesprekken en het op doen van kennis over het echte leven de studenten het meest interesseert.



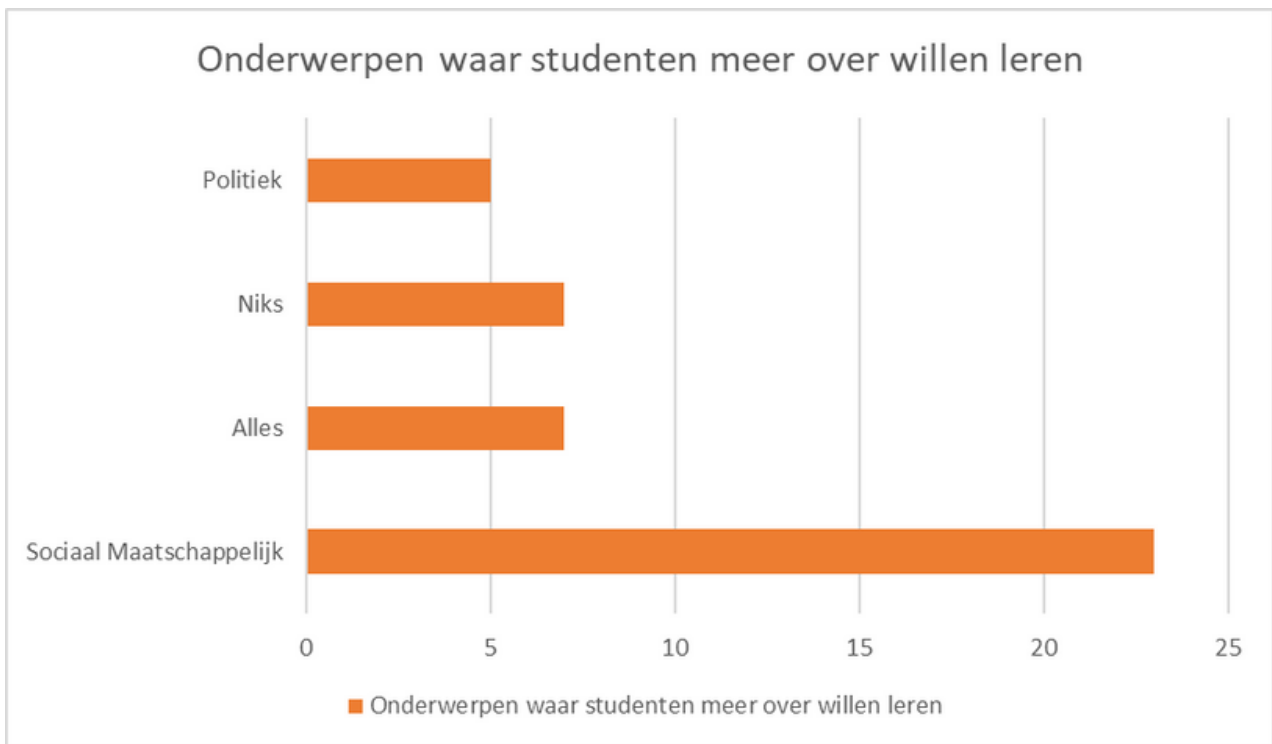
Figuur 1. "Wat studenten leuk vinden aan burgerschap"

Op de open vraag wat de studenten niet leuk vinden aan het vak burgerschap, zijn de antwoorden wisselend. In figuur 2 is te zien dat veertien mbo'ers duiden aan dat zij de opdrachten niet leuk vinden. Deze studenten geven wel aan dat zij in de les de ruimte krijgen om de opdrachten te maken, daardoor hebben zij geen huiswerk. Zeven studenten vinden alles wat met politiek te maken hebben niet leuk, dit kan zijn een les over politiek of de dimensie over politiek. Elf mbo'ers geven te kennen dat zij het van burgerschap helemaal niet leuk of saai vinden. Tien studenten vinden alles leuk aan het vak burgerschap.



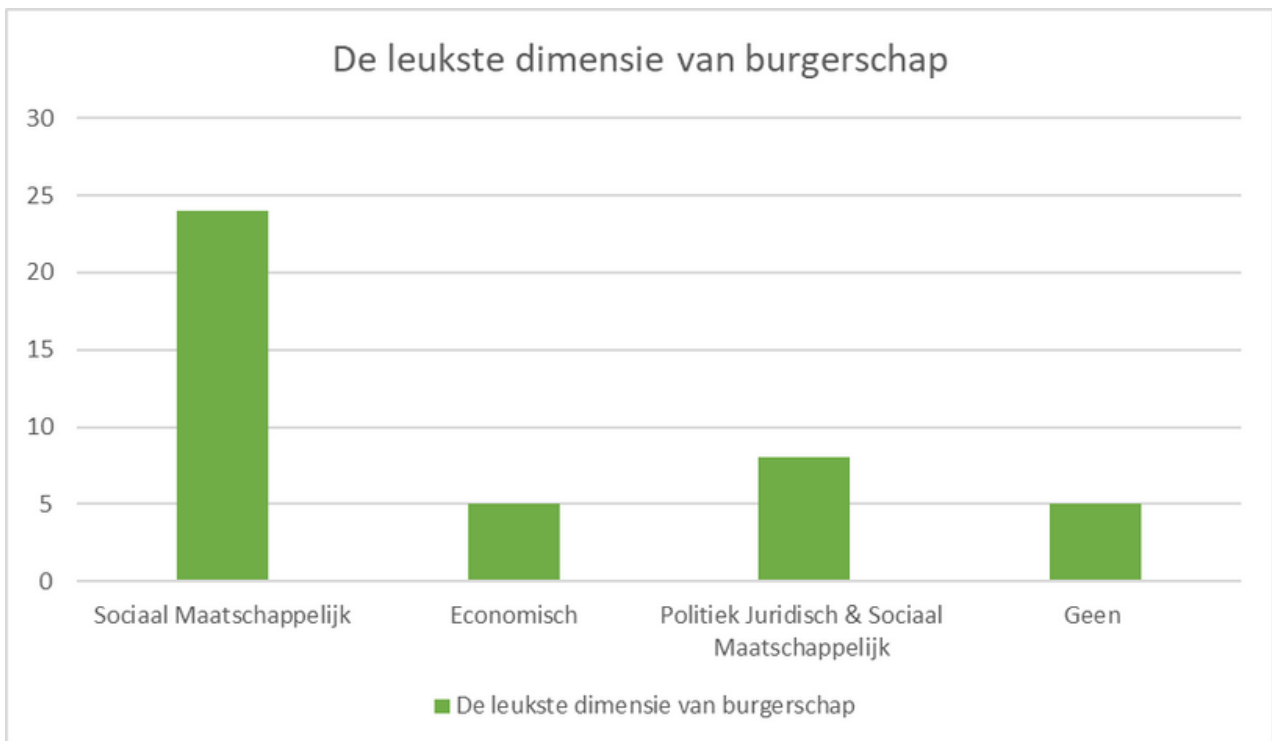
Figuur 2, "Wat studenten niet leuk vinden aan burgerschap"

Van figuur 3 valt af te lezen over welk onderwerp de studenten meer willen leren. Dit was een open vraag. Veruit de meeste studenten geven aan dat zij meer over de maatschappij willen leren. Dit is zowel de geschiedenis als het sociale aspect. Slechts vijf studenten geven aan dat zij meer over de politiek willen leren. 6 studenten geven aan dat zij zowel alles over burgerschap willen leren of helemaal niks. De studenten die "Niks" of "Alles" hebben ingevuld komen van verschillende opleidingen.



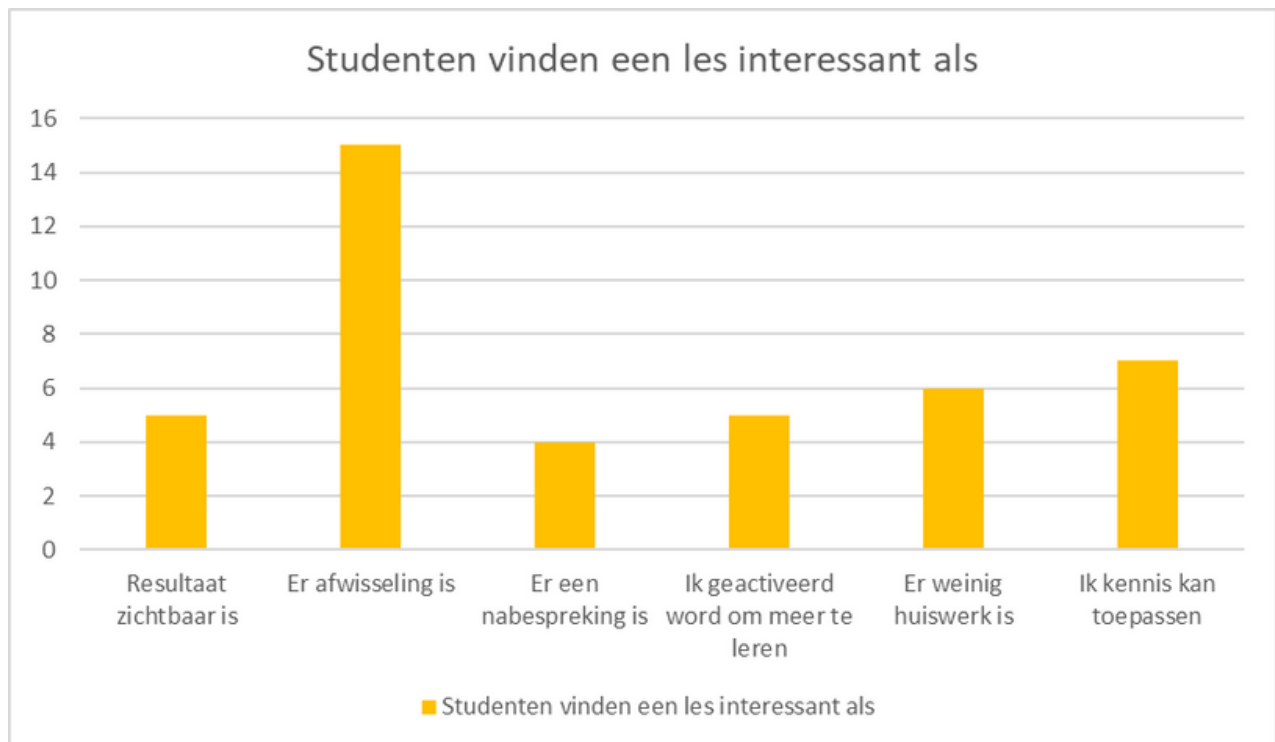
Figuur 3, "Onderwerpen waar studenten meer over willen leren"

Op de open vraag van figuur 4 welke dimensies de studenten het leukste vinden, staat de dimensie sociaal maatschappelijk met 24 stemmen bovenaan. Vijf studenten geven aan dat zij economie de leukste dimensie vinden. Acht studenten vinden zowel politiek juridisch als sociaal maatschappelijk het leukste. Vijf studenten vinden geen van de dimensies van burgerschap leuk.



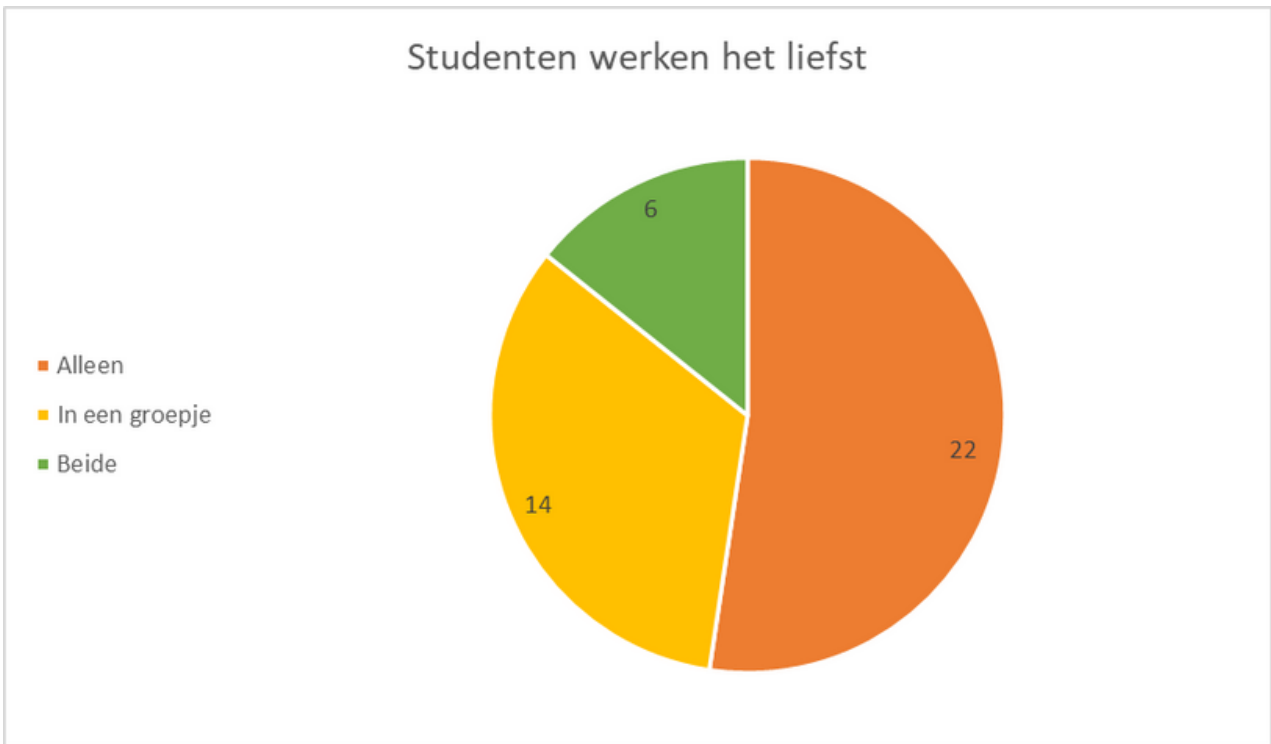
Figuur 4, "De leukste dimensie van burgerschap"

Op de open vraag wanneer de studenten een les interessant vinden zijn verschillende antwoorden gegeven. Het grootste gedeelte van de studenten geeft aan een les interessant te vinden wanneer er afwisseling in zit. Voor zeven studenten is het belangrijk dat zij de geleerde kennis kunnen toepassen in de praktijk. Vijf studenten geven aan dat zij willen dat er een zichtbaar resultaat is, dit kan zijn in de vorm van een gemaakte opdracht of een presentatie van wat zij hebben geleerd. Zes studenten geven te kennen dat weinig huiswerk voor hun een les interessant maakt. Bij het vak burgerschap wordt vaak weinig huiswerk gegeven omdat veel opdrachten gemaakt kunnen worden in de les. Figuur 5 maakt deze bevindingen overzichtelijk.



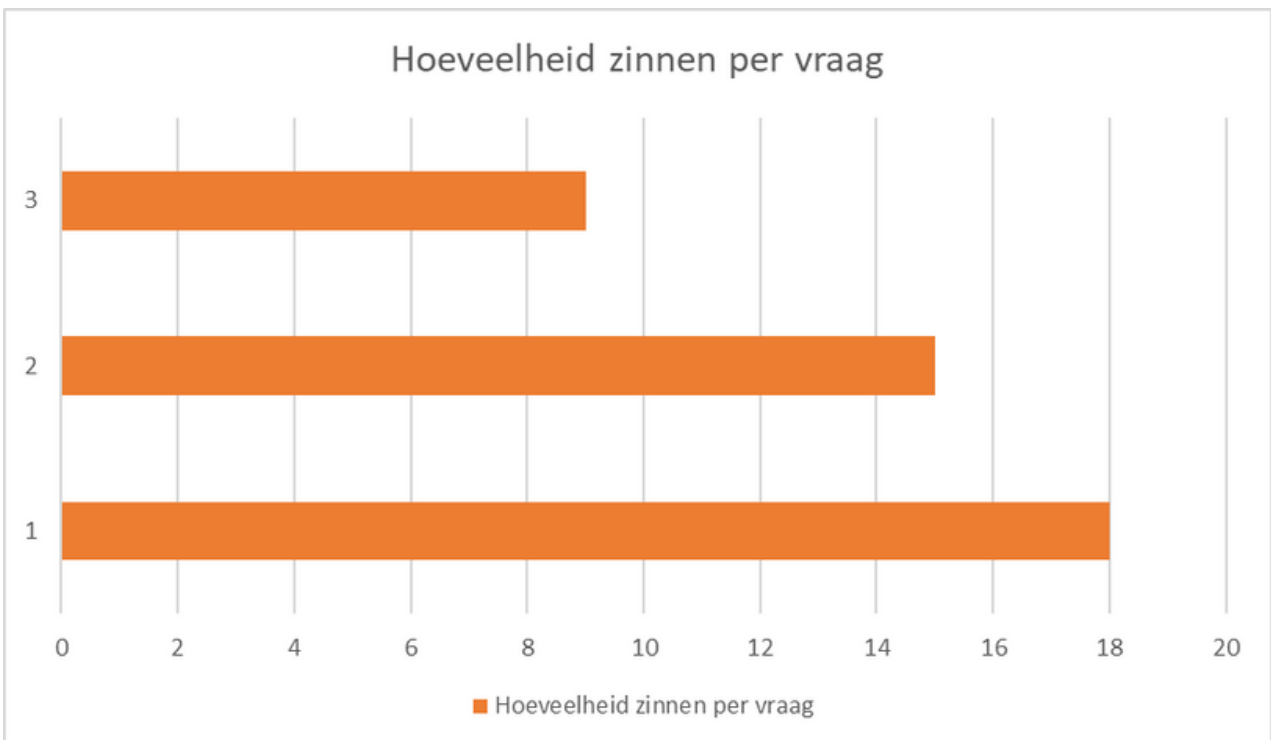
Figuur 5, "Studenten vinden een les interessant als.."

Van figuur 6 valt af te lezen dat het grootste deel van de studenten het liefst alleen werkt aan opdrachten. Een aantal studenten geeft daarbij aan dat zij het liefst alleen werken omdat het werk in wordt. Veertien studenten geven aan dat zij juist liever werken in een groepje vaak niet eerlijk verdeeld een groepje. Alle studenten die kiezen voor een groepje geven daarbij ook aan dat het makkelijker is om te werken in een groepje dan wanneer zij alleen een opdracht maken. Zes studenten kiezen voor beide, zij werken graag samen maar vinden het ook niet erg om alleen een opdracht te maken.



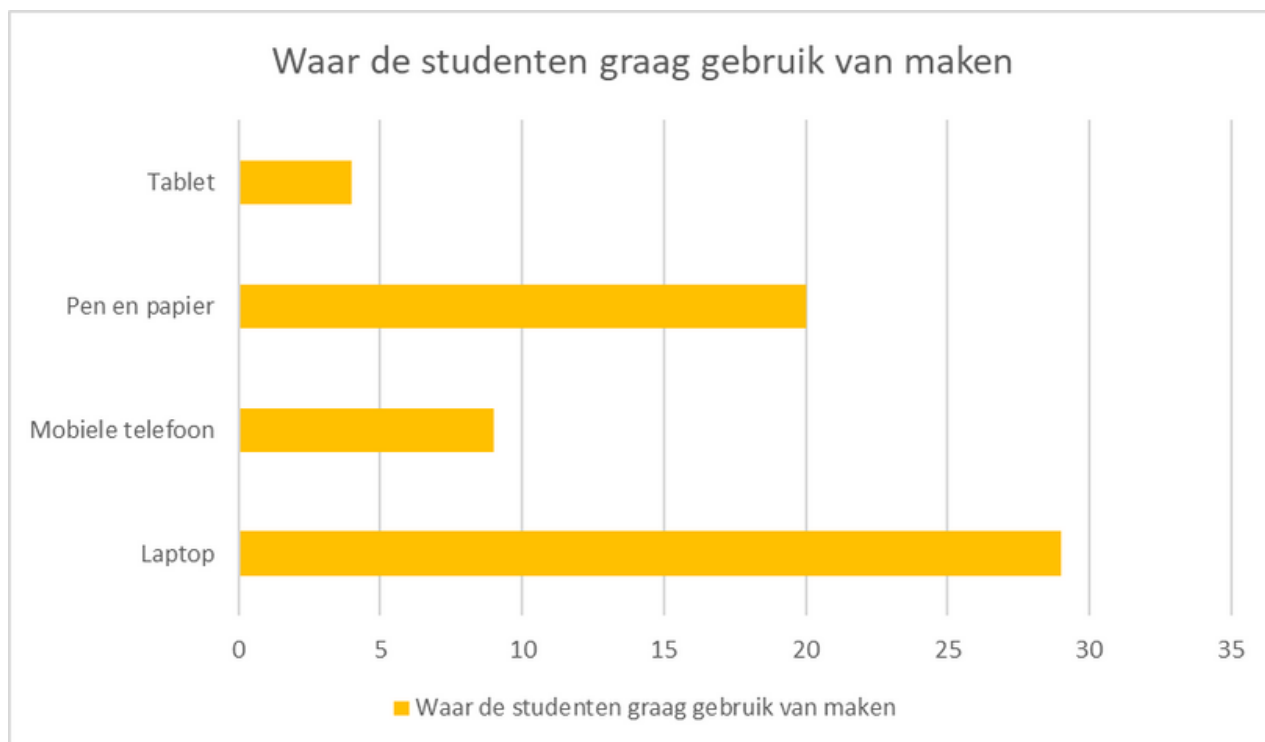
Figuur 6, "Studenten werken het liefst"

Op de vraag uit hoeveel zinnen een vraag of opdracht mag bestaan zijn de meningen verschillend. Het grootste gedeelte van de studenten vindt een vraag of opdracht die uit 1 zin bestaat voldoende. De studenten hadden bij deze vraag keuze uit vier antwoorden. De antwoorden die de studenten konden kiezen waren; één zin, twee zinnen, drie zinnen of vier zinnen. In figuur 7 is te zien dat de keuze voor vier zinnen niet in de grafiek staat, geen van de studenten heeft gekozen voor dit antwoord. Slechts negen van de 42 studenten geven aan dat een vraag uit maximaal drie zinnen mag bestaan. Vijftien studenten vinden dat een vraag of opdracht van twee zinnen voldoende is. Voor achttien studenten mag een vraag of opdracht uit één zin bestaan.



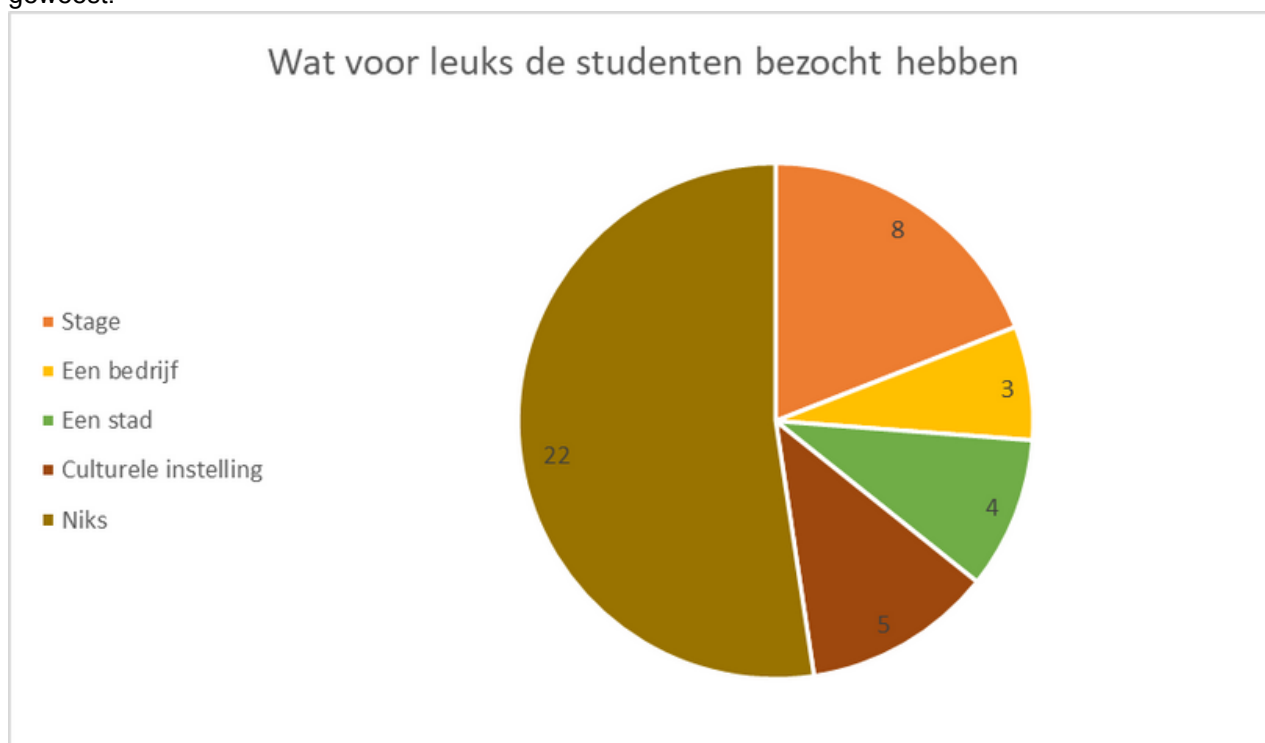
Figuur 7, "Hoeveelheid zinnen per vraag"

De vraag voor figuur 8 is van welk instrument de studenten het liefst gebruik maken bij het beantwoorden van een vraag of opdracht. Hierbij was het mogelijk om meerdere antwoorden aan te vinken. De keuze voor de laptop en het pen en papier zijn het meeste gemaakt door de studenten.



Figuur 8, "Waar de studenten gebruik van maken"

Van figuur 9 valt af te lezen wat voor leuks de studenten hebben bezocht met hun opleiding. Het valt op dat meer dan de helft aangeeft niks leuks bezocht te hebben. Acht mbo'ers vinden hun stage het leukste wat zij hebben gedaan met hun opleiding. Slechts vijf studenten zijn met hun opleiding naar een culturele instelling geweest.



Figuur 9, "Wat voor leuks de studenten bezocht hebben"

4. Aanbod culturele sector

Naast het Nationaal Archief zijn er meerdere culturele instellingen bezig met het ontwikkelen van een mbo-lesprogramma, of bieden al een mbo-lesprogramma aan. Voor dit onderzoek zijn culturele instellingen door heel Nederland aangeschreven. Op deze manier is er een klein overzicht ontstaan van wat andere culturele instellingen zowel aanbieden. Uiteindelijk hebben voornamelijk culturele instellingen binnen de Randstad gereageerd.

4.1 CJP MBO Card

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft in november van 2022 een pilot gelanceerd van CJP MBO Card. Deze kaart heeft als doel mbo-studenten in aanraking laten komen met culturele instellingen. De pilot van de CJP MBO Card duurt twee jaar.

Voor het gebruik van de kaart zijn twee opties mogelijk. De eerste optie is dat de school €10,50 per student zelf investeert in de kaart. De studenten krijgen dan een bonus van €10,50 van het Ministerie van OCW. Dit zorgt ervoor dat de studenten dan in totaal €21 heeft voor culturele excursies met de opleiding. Deze excursies vinden dan vanuit het vak burgerschap plaats.

Het is ook mogelijk dat de school geen €10,50 kan of wil investeren per student. Dan is de tweede optie mogelijk. Bij deze optie krijgt de student een bedrag van €5,25 van het Ministerie van OCW. Dit bedrag kan de student zelf gebruiken voor culturele uitstapjes. Het is de bedoeling dat de kaart de student hiermee stimuleert om in de eigen tijd iets te ondernemen wat te maken heeft met het culturele veld.

4.2 Culturele instellingen

Verschillende culturele instellingen hebben meegewerkt aan dit onderzoek. De bijdrage aan dit onderzoek bestaat uit een gesprek waarin wordt uitgelegd wat de instelling aanbied en in sommige gevallen ook een rondleiding of het uitproberen van het lesprogramma. De culturele instellingen die hebben meegewerkt zijn Kunstmuseum Den Haag, Rijksmuseum van Oudheden Leiden, het Anne Frankhuis, het Fries Museum/Fries Verzetsmuseum, het Drentsmuseum, de Groninger Archieven, ProDemos en het Mauritshuis.

4.2.1 Kunstmuseum Den Haag

Het Kunstmuseum in Den Haag is een museum voor de moderne kunst. Het art deco gebouw dat is ontworpen door H. P. Berlage heeft naast een vaste collectie, meerdere wisselende tentoonstellingen. Ook huist er in het Kunstmuseum een grote collectie van Piet Mondriaan. 300 van zijn werken zijn te bewonderen in het Kunstmuseum.

Het lesprogramma dat het Kunstmuseum aanbied voor mbo-scholen is de tablettoer Rondje mooiste museum, in deze tour gaan de studenten in tweetallen door het museum. Via de tablet krijgen ze een introductie op het gebouw van het museum, de architect H. P. Berlage, het nut van een museum en de kunst van Piet Mondriaan. Nadat de studenten de introductie hebben afgerond kunnen ze kiezen welk onderwerp zij willen volgen. Dit is meestal een onderwerp dat past bij de opleiding die zij doen. Tijdens de tour krijgen de studenten informatie in de vorm van weetjes en opdrachten die zij zelf moeten maken. De opdrachten kunnen bestaan uit het maken van een foto, een tekst schrijven, een ontwerp schetsen. Op deze manier vormen de studenten hun eigen kritische blik en mening. De opdrachten worden opgeslagen en aan het einde van de dag krijgt de docent een link naar een digizine. Dit is een digitaal magazine met de antwoorden van de studenten.

Als afsluiter krijgen de studenten ook nog een gratis familieticket voor 2 volwassenen. Zo kunnen de studenten in hun eigen tijd nog een keer terugkomen en het museum op een andere manier beleven. Omdat het Kunstmuseum tot 18 jaar gratis entree heeft, zijn de tickets automatisch voor twee volwassenen.

Het Kunstmuseum heeft voor de tablettour gebruikt gemaakt van een samenwerking met het ROC Mondriaan. Samen met het ROC Mondriaan heeft het Kunstmuseum een pilot van het lesprogramma gedraaid met studenten en docenten. Tijdens de pilot konden studenten en docenten aangeven wat juist wel goed was aan het lesprogramma en waar verbeterpunten lagen. Door een samenwerking op te zoeken met één vast contactpersoon van de scholen, het ROC Mondriaan heeft meerdere locaties, heeft het Kunstmuseum een band kunnen opbouwen met de studenten en docenten. Door het ontwikkelen van deze band is er een lesprogramma ontstaan waarvan het Kunstmuseum zeker weet dat het voor zowel de studenten als docenten een waardevolle bijdrage heeft.

De tablettour van het Kunstmuseum is gericht op het eerste leerjaar van het mbo. Het lesprogramma is ontworpen op een manier dat het geschikt is voor niveau 1 tot en met niveau 4. Omdat het eerste leerjaar meestal een globaal jaar is waar de studenten nog niet volledig gericht zijn op het vakgebied, is dit het beste leerjaar om een programma voor te ontwikkelen.

Om de studenten een zo actief mogelijke tour te geven bestaat de tablettour uit twee delen. In het eerste deel wordt kennis gemaakt met het gebouw, H. P. Berlage en het begrip museum. Dit gaat niet alleen over hoe een student wegwijs wordt in een museum maar ook wat een museum is en hoe een mbo'er een mening kan ontwikkelen over wat deze ziet aan kunst. De opdrachten zijn zo ontwikkeld dat de student telkens weer om zich heen moet kijken.

Het tweede deel van de tablettour bestaat uit een specifiekere onderwerp, dit onderwerp is afhankelijk van de opleiding die de student volgt of waar de interesse van de student ligt. De studenten krijgen keuze uit drie onderwerpen waar ze uit kunnen kiezen om de verdiepende opdrachten voor te maken. Deze opdrachten hebben allemaal ook weer met het kritisch denken en kijken te maken. Het vormen van een mening en deze onderleggen door een tekst te schrijven of een foto te maken zorgt ervoor dat de student verschillende vaardigheden leert tijdens het bezoek. Voor opleidingen gericht op mode en styling biedt het museum de tour Styling van Delfts Blauw & Shoppen in het museum aan. Opleidingen die gericht zijn op toerisme, recreatie en horeca kunnen kiezen voor het onderwerp Wonen in een kunstwerk & Broodje Berlage. Het derde onderwerp is voor de opleidingen die gericht zijn op bouw en infra. Deze opleidingen kunnen kiezen voor Meer mooiste museum & Ambacht of kunst?.

Voor het Kunstmuseum is de link met burgerschap dat de studenten geleerd wordt om kritisch te denken en kijken. Het is dan ook de bedoeling dat de studenten aan de hand van de tablettour om zich heen kijken en zien wat zich in een museum afspeelt, maar ook wat er allemaal hangt en staat. De rol van de museumdocent speelt hier een belangrijke rol in. Deze moet het gesprek aan gaan met de studenten en proberen de studenten te stimuleren om zich heen te kijken en daar over na te denken. Per groep van 30 studenten is er 1 museumdocent en een begeleidende docent van uit de school. De museumdocent is er voornamelijk voor de praktische uitleg van de tablets en de huisregels van het museum, daarnaast loopt deze rond als de studenten bezig zijn met de opdrachten. Tijdens het rondlopen is het de bedoeling dat de museumdocent het gesprek aangaat.

Sinds het schooljaar 2022/2023 doet het Kunstmuseum mee aan de pilot van de MBO Card. Op deze manier is het voor de studenten "gratis" om naar binnen te gaan. Het museum beaamt dat er voor de pilot van de MBO Card vaak geen budget was voor een bezoek. Door de kaart is de drempel lager geworden.

Als afsluiter geeft het Kunstmuseum alle studenten een familieticket. Hiermee kunnen de studenten met één andere persoon gratis terug komen naar het museum. De docent ontvangt op de email de digizines van alle studenten, deze kunnen tijdens de les dan weer bekeken en besproken worden.

4.2.2 Rijksmuseum van Oudheden Leiden

Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden is in 1818 opgericht als archeologisch kabinet van de Universiteit van Leiden. De collectie van het museum groeide vanaf dat moment met voorwerpen uit het oude Egypte en de Klassieke Oudheid. Sinds 1995 maakt het museum het archeologische deel van de rijkscollectie toegankelijk voor het publiek. Het Rijksmuseum van Oudheden heeft een grote collectie verdeeld over vier verzamelgebieden; Egypte en Nubië, de Klassieke Oudheid, Oude Nabije Oosten, Nederland.

Het Rijksmuseum van Oudheden heeft in totaal vier educatoren, een van deze educatoren is volledig gericht op het ontwikkelen van lesprogramma's voor het mbo. Hier is voor gekozen omdat het Rijksmuseum van Oudheden tot twee jaar geleden geen lesprogramma voor het mbo had. Daar is inmiddels verandering in gekomen, het museum biedt nu drie lessen aan voor mbo-studenten.

Voor de ontwikkeling van een goed lesprogramma heeft het museum gewerkt met een klankbordgroep. De klankbordgroep is tot stand gekomen na een oproep in het eigen netwerk en het aanschrijven van docenten die het museum al eerder hadden bezocht. Tijdens de eerste klankbordsessie is bijvoorbeeld gesproken over welke thema's en objecten van het museum bruikbaar konden zijn voor het mbo-onderwijs. Daar zijn uit eindelijk drie thema's voor lessen uitgekomen; beroepsgericht, burgerschap en studenten participatie.

Voor het thema beroepsgericht krijgt het museum eens in de zoveel tijd een aanvraag. Zo heeft het museum de opleidingen meubelmakers, beauty en vormgeven op bezoek gehad voor een lesprogramma over hun eigen vakgebied. De lesprogramma's die geschreven worden voor de opleidingen blijven bewaard. Op deze manier kunnen de lessen hergebruikt worden wanneer er klassen komen van een zelfde soort opleiding. Dit is een duurzame manier om lessen te schrijven voor specifieke opleidingen.

Het lesprogramma voor het vak burgerschap bestaat uit twee thema's. De thema's sluiten aan bij de dimensies economisch en sociaal maatschappelijk. De burgerschapslessen bestaan uit twee interactieve lessen en er is een escapegame. De rondleiding die aansluit bij de dimensie economie heet Van ruilhandel tot bitcoin. Tijdens deze les krijgen de studenten bijvoorbeeld te maken met het verleden in de vorm van de Oude Romeinen en het heden in de vorm van Bitcoins. Op deze manier blijft de les actueel voor de studenten.

Ook heeft het Rijksmuseum van Oudheden voor mbo-studenten een interactieve les met gebruik van de mobiele telefoon ontwikkeld. De studenten hebben in deze escapegame hun eigen telefoon nodig, ze kunnen een QR-code scannen om achter informatie van het object te komen. Op deze manier heeft het Rijksmuseum van Oudheden het gebruik van de mobiele telefoon omarmd.

Bij het ontwikkelen van de lessen hebben de museumdocenten na elke les gevraagd wat de studenten ervan vonden. Deze feedback wordt gebruikt om de lessen op een manier te maken dat de mbo-studenten het leuk blijven vinden en geïnteresseerd blijven in het onderwerp. De museumdocenten zelf maken ook gebruik van deze feedback bij het voorbereiden van hun lessen in de toekomst. De museumdocenten geven aan dat de mbo-studenten op een goede opbouwende en meedenkende manier feedback geven over de lessen. Deze gesprekken worden als zeer waardevol ervaren voor het museum en de museumdocenten.

Om op een goede manier lessen te blijven ontwikkelen heeft het Rijksmuseum van Oudheden een samenwerking met verschillende mbo-scholen. Door deze samenwerking komen er af en toe scholen uit de regio naar het museum met hun eigen programma. De studenten geven het museum met deze projecten nieuwe inzichten.

4.2.3 Museum Anne Frank Huis Amsterdam

Museum het Anne Frank Huis in Amsterdam wordt beheerd door de Anne Frank Stichting. De Anne Frank Stichting is in het leven geroepen om het levensverhaal van Anne Frank te vertellen. Haar vader Otto Frank zorgde ervoor dat haar dagboek werd gepubliceerd en richtte in 1957 de Anne Frank Stichting op. Op 3 mei 1960 werd het Achterhuis opgesteld voor het publiek. De missie van Otto Frank was om de jongere generaties te leren strijd te voeren tegen onderdrukking, discriminatie en vooroordelen. Otto Frank schrijft in 1976 een brief naar de toenmalig directeur van het Anne Frank Huis, hierin laat hij weten dat hij niet wilt dat de bezoekers alleen nadenken over het leed en verdriet dat de Holocaust heeft veroorzaakt, maar juist dat hij wilt dat de bezoeker geïnspireerd raken om in hun eigen omgeving op te komen tegen discriminatie, onderdrukking en vooroordelen. De Anne Frank Stichting zet de missie van Otto Frank voort door het verhaal van Anne wereldwijd bekend te maken door middel van samenwerkingsverbanden en lessen.

Voor mbo scholen biedt het Anne Frank Huis een virtueel lesprogramma aan. Het lesprogramma bestaat uit een game. In deze game speelt de student het personage Stephen. Bij thuiskomst ziet hij een pakketje voor zijn deur liggen, er staat geen naam of adres op dus hij weet niet voor wie het pakketje is. Duidelijk is meteen dat het pakketje niet voor hem is. De student krijgt verschillende keuzes in de game. Om de game zo goed mogelijk te spelen is het belangrijk om open te staan voor anderen en om veel te vragen. Met de informatie die de student krijgt van medebewoners komt de student steeds weer verder in het spel. Uiteindelijk komt de student bij de bewoner terecht van wie het pakket is.

Omdat de les online is, hoeft de school niet met alle studenten naar het Anne Frank Huis. De les kan gegeven worden op de school, waar de studenten na de game met de docent in gesprek gaan over de onderwerpen die binnen de game aan bod komen. Het zijn onderwerpen die heel gevoelig kunnen liggen, om deze reden kan het veiliger voelen voor de studenten dat zij deze les daarom in een vertrouwde omgeving krijgen.

Tijdens deze les leren de studenten dat het goed is om open vragen te stellen, om zich open te stellen voor andere mensen en om niet meteen mensen te bekritisieren of een vooroordeel over mensen te ontwikkelen. Deze manier van kritisch denken en kijken sluit aan bij de dimensies sociaal-maatschappelijk en politiek-economisch van het vak Burgerschap. De game is opgezet voor alle niveaus binnen het mbo. Omdat het vooral een spel is waar de student wordt uitgedaagd om te luisteren en kijken naar hoe de personages reageren. De personages hebben allemaal een verschillende etniciteit, verschillende problemen en reageren verschillend op de komst van Stephen. Omdat de keuze voor reacties van Stephen kort zijn, hoeven de studenten niet veel te lezen. Het is vooral een game die de student speelt op gevoel.

De online game is ontwikkeld in samenwerking met studenten en docenten. Voor het werven van docenten is er een nieuwsbrief verzonden, gekeken naar het eigen netwerk van de medewerkers van de Anne Frank Stichting en tijdens Covid-19 is er contact geweest via LinkedIn. De game is in meerdere fases ontwikkeld, bij elke fase kreeg het Anne Frank Huis feedback van de docenten en studenten, deze feedback werd verwerkt in de game om vervolgens een nieuwe fase te starten. In totaal zijn er drie fases van ontwikkeling geweest waarin nauw werd samengewerkt met de studenten en docenten. De focusgroep bestond uit studenten en docenten van ROC's door heel Nederland. Aan de concept test en aan de eerste fase van ontwikkeling hebben vijf ROC's meegewerkt, aan de tweede fase van ontwikkeling hebben vier ROC's meegewerkt.

Anne Frank Stichting, "Wat we doen" (versie 2023)
<https://www.annefrank.org/nl/over-ons/wat-we-doen/>, geraadpleegd 25 januari 2023

Anne Frank Stichting, "De missie van Otto Frank" (versie 2023)
<https://www.annefrank.org/nl/over-ons/wat-we-doen/de-missie-van-otto-frank/>, geraadpleegd 25 januari 2023

Anne Frank Stichting, "Onze wereldwijde activiteiten" (versie 2023)
<https://www.annefrank.org/nl/educatie/onze-wereldwijde-activiteiten/>, geraadpleegd 25 januari 2023

Anne Frank Stichting, "Open deur?!", versie (2023)
<https://www.annefrank.org/nl/educatie/product/170/open-deur/>, geraadpleegd 26 januari 2023

Schrauwen, J., Educatieve Projecten geïnterviewd door M. Kabel op 18 januari 2023, Teams Den Haag, geraadpleegd 26 januari 2023

Anne Frank Stichting, "Open deur?!", versie (2023)
<https://www.annefrank.org/nl/educatie/product/170/open-deur/>, geraadpleegd 26 januari 2023

Om het voor de docenten in de focusgroepen overzichtelijk te houden zodat zij niet te veel tijd kwijt zouden zijn aan dit project, heeft de Anne Frank Stichting concrete ideeën voor de samenwerking gepresenteerd. Op deze manier behielden de docenten het overzicht over hun agenda. Dit heeft gezorgd voor een prettige communicatie en samenwerking.

De docenten krijgen een workshop in het geven van de online game Open deur?!. Omdat er tijdens de les een aantal lastige onderwerpen aan bod komen, is het belangrijk dat de docent in dit traject de studenten de juiste begeleiding kan geven. De docent krijgt ook een aantal vragenstellingen die deze kan gebruiken in het gesprek met de studenten. Door de docenten tijdens de workshop zelf de game te laten doen kunnen zij al inschatten waar de studenten tegen aan kunnen lopen in een les, hier kan dan extra tijd voor worden vrijgemaakt.

De Anne Frank Stichting biedt ook lesson-up lessen aan ter ondersteuning van de lessen burgerschap. In deze lesson-up lessen wordt gesproken over onderwerpen als antisemitisme, discriminatie en vooroordelen. Deze lesson-up lessen zijn geen volledige lessen, ze zijn gemaakt als ondersteuning voor de docenten om de onderwerpen op een betere manier te kunnen bespreken in de klas.

4.2.4 Fries Museum/Fries Verzetsmuseum Leeuwarden

Het Fries Museum en het Fries Verzetsmuseum huizen tezamen in een pand. De musea zijn te vinden in de Friese hoofdstad, Leeuwarden. Iets meer dan 190 jaar geleden zijn de beginselen van het Fries Museum ontstaan. Het Provinciaal Friesch Genootschap ter beoefening der Friesche Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, ook wel het Fries Genootschap werd in 1827 opgericht om de Friese identiteit te bewaren en behouden.

Bij zowel het Verzetsmuseum als het Fries Museum zijn er verschillende lessen of projecten voor mbo-studenten. Het Verzetsmuseum heeft naast het algemene lesprogramma ook een project gedaan in samenwerking met een ROC uit de buurt. Dit project speelde tijdens Covid-19 en stond in het teken van vrijheid. De studenten hebben toen het museum bezocht en hebben daarna in groepjes een tegeltje versierd. De school heeft van deze vrijheidstegels later een muur gemaakt in het schoolgebouw. Ook is een lesprogramma te boeken waar de studenten het museum bezoeken. Tijdens dit bezoek gaan de studenten in gesprek over de oorlog en vrijheid. Ter voorbereiding van dit bezoek kunnen de studenten een kort filmpje bekijken over de Tweede Wereldoorlog, daarbij kunnen de studenten een Kahoot quiz houden. Het belangrijkste punt van deze les is dat de studenten het gesprek met elkaar aan gaan.

Het Fries Museum maakt graag projecten op maar voor mbo-opleidingen. Zo heeft het museum voor de tentoonstelling Vrijheid, Vetes en Vagevuur samengewerkt met de studenten van de opleiding Bouw & Infra van het ROC Friese Poort. De studenten hebben samen met bouwmeester Sebastiaan Pelsmaeker een middeleeuwse blijde gemaakt, dit is een middeleeuws katapult. Deze blijde is te zien in de tentoonstelling. Ook heeft het Fries Museum een project ontwikkeld voor studenten van de opleiding Mode & Styling, waar de studenten inspiratie op doen in de tentoonstelling en op basis van deze inspiratie ontwerpen maken van middeleeuwse kleding. Zodra deze ontwerpen zijn uitgewerkt krijgen deze een plaats in de tentoonstelling.

De contactpersoon van het mbo voor beide musea is een heel enthousiast persoon met veel eigen ideeën en specifieke wensen. Door deze samenwerking is het mogelijk voor beide musea om een goed lesprogramma of project neer te zetten. De eerste pilot is gedraaid met één opleiding van het ROC, om het zo klein mogelijk te houden. Omdat de inhoud van de lessen burgerschap af en toe veranderen is het voor de musea van belang om hiervan op de hoogte te worden gesteld. Het is voor de musea dan mogelijk om hun les hierop aan te passen. Ook kijken de musea opnieuw naar het niveau van de lessen, sluit het niveau van het lesprogramma goed aan bij de huidige studenten. Voor het Fries Museum komt daar nog bij dat er vaak een heel specifieke samenwerking is tussen het museum en de opleiding van de studenten.

De studenten van het mbo zijn heel erg verschillend. Er is veel variatie in leeftijd en in niveau. Het is belangrijk om de museumdocenten hiervoor te trainen. De manier van uitleg is vaak anders dan de meeste museumdocenten gewent zijn. Ook kunnen mbo-studenten op een andere manier antwoorden en is doorvragen vaak nodig om tot juiste conclusie te komen. Dit zorgt voor zeer interessante gesprekken met studenten.

Lesson-Up, "Anne Frank series" (versie 2022)
<https://www.lessonup.com/nl/channel/annefrank/series/2qAcRcgs2LRtazXej>, geraadpleegd 31 januari 2023
Schrauwen, J., Educatieve Projecten geïnterviewd door M. Kabel op 18 januari 2023, Teams Den Haag, geraadpleegd 31 januari 2023
Fries Museum, "Bezoek info" (versie 2023)
<https://www.friesmuseum.nl/bezoekinfo>, geraadpleegd 26 februari 2023
Fries Verzetsmuseum, "Bezoek info" (versie 2023)
<https://www.friesverzetsmuseum.nl/bezoekinfo>, geraadpleegd 26 februari 2023
Fries Museum, "Geschiedenis" (versie 2023)
<https://www.friesmuseum.nl/over-het-museum/geschiedenis>, geraadpleegd 26 februari 2023
Boer, M. de, medewerker educatie – erfgoed geïnterviewd door M. Kabel op 17 februari 2023, Teams meeting Den Haag. Geraadpleegd 27 februari 2023
Fries Museum, "Vrijheid, vetes, vagevuur" (2023)
<https://www.friesmuseum.nl/onderwijs/middelbaar-beroepsopleiding/vrijheid-vetes-vagevuur>, geraadpleegd 27 februari 2023

4.2.5 Drents Museum Assen

Het Drents Museum in Assen is opgericht in 1854. De collectie van het museum bestond uit een kast met archeologisch historische voorwerpen. In 1901 werd de collectie van het museum overgebracht naar het Rijksarchief Drenthe, waar het de naam Provinciaal Museum van Oudheden en Geschiedkundige Voorwerpen kreeg. Toen in 1916 professor Van Giffen zich aan het museum verbond voor onderzoek naar de archeologische schatten groeide de collectie snel. De opgravingen van de professor zorgen ervoor dat het Drents Museum tot op heden een van Nederlands topmusea is op het gebied van archeologie.

Bij het Drents Museum kwamen relatief weinig mbo-studenten op bezoek, daar wilde het museum verandering in brengen. Omdat er in het Drenthe veel mbo-scholen te zijn, heeft het Drents Museum ervoor gekozen om een lesprogramma voor deze tak van onderwijs te realiseren.

Bij de ontwikkeling van het mbo-lesprogramma heeft het Drents Museum gekeken naar de duurzaamheid van het programma en van de lessen op het mbo. In samenwerking met het Drenthe College heeft het Drents Museum een lesprogramma ontwikkeld dat geheel aansluit op het curriculum van de school. De ontwikkeling van het eerste mbo-lesprogramma is begonnen in 2020. Het lesprogramma van het museum speelt in op de lessen van LOB (Loopbaanoriëntatie en Begeleiding) of het vak burgerschap. Door dit lesprogramma te ontwikkelen voor de opleidingen Onderwijsassistent en Pedagogisch Medewerker is de les verwerkt met het curriculum van het Drenthe College.

Het onderwerp van het lesprogramma is identiteit. Tijdens de eerste pilot voor het lesprogramma kreeg dit vorm aan de hand van de tentoonstelling van Frida Kahlo. De studenten bezoeken de tentoonstelling en volgen een onderwijsprogramma, hier leren zij over het thema identiteit. Dit doen de studenten aan de hand van gesprekken en vragen van de museumdocent. De LOB- of burgerschap les bestaat uit een bezoek van de museumdocent die kopieën mee heeft van de tentoonstelling. Aan de hand van de kunst gaan de museumdocent en studenten met elkaar in gesprek. Hierna krijgen de studenten in het museum een masterclass over cultuur educatie, verschillende werkvormen die ingezet worden in het museum zoals bijvoorbeeld EduLARP, theater, visual thinking strategies. De studenten krijgen vervolgens de opdracht om zelf een lesprogramma te ontwikkelen. Eén groep studenten moest het lesprogramma ontwikkelen voor eerstejaarsstudenten van de opleiding en één groep studenten moest het lesprogramma ontwikkelen voor de doelgroep zelf. De doelgroep voor deze studenten is kinderen, meestal de kinderen van het bedrijf waar ze stage lopen.

De tweede pilot vindt nu plaats tijdens de tentoonstelling Sterven in schoonheid, de wereld van Pompeï en Herculaneum. Dit lesprogramma is voor dezelfde opleidingen. Voor de les op school gaat een museumdocent langs bij de les burgerschap of LOB. Ook is na reflectie met de studenten bedacht dat de hele groep studenten nu een lesprogramma maakt voor de doelgroep. Om de opdracht helemaal af te ronden moeten de studenten ook langskomen in het museum met een groep kinderen van bijvoorbeeld het bedrijf waar zij stage lopen. Denk hierbij aan een kinderdagverblijf. Tijdens dit bezoek volgen zij het lesprogramma dat de studenten zelf gemaakt hebben. Deze opdracht wordt dus uitgevoerd in groepjes.

Voor de docenten van andere opleidingen is het ook mogelijk om dit lesprogramma te boeken, het is dan enigszins aangepast. Voor deze studenten bestaat de les enkel uit een bezoek aan de tentoonstelling en een zelf uit te voeren les op school in het kader van burgerschap of LOB. Er zit bij dit los te boeken lesprogramma geen afsluitende opdracht die de leerlingen zelf moeten organiseren.

Dankzij de samenwerking tussen het Drents Museum en het Drenthe College is de mbo-school beschikbaar om feedback te geven op het programma waar nodig. Zowel de docent waar het contact mee is, als de studenten helpen hier aan mee. Voor een goede samenwerking is het belangrijk dat er voor de docent een duidelijke vraag is vanuit het museum. Het museum wilt uiteindelijk een balans vinden in de samenwerking, dat vanuit het Drents Museum en de school evenveel input komt. Hoe enthousiast een docent ook is, het is veel voorkomend dat deze zelf ook een druk rooster heeft. Door het samenwerkingsverband tussen het museum en de mbo-school kan het Drents Museum in toekomst werken aan nog meer lesprogramma's voor verschillende opleidingen.

4.2.6 Groninger Archieven Groningen

De Groninger Archieven in Groningen is het regionaal archief voor Groningen. De Groninger Archieven beheert en verzameld de archieven over het verleden van de gehele provincie Groningen. De missie van het archief is om het verleden levend te houden voor iedereen die de geschiedenis van Groningen wilt ontdekken.

Voor het mbo biedt de Groninger Archieven twee verschillende programma's aan. De programma's zijn Groningers gestraft – historische rechtszaken en Als een detective door de Oosterparkwijk. Het programma Als een detective door de Oosterparkwijk is ontwikkeld in samenwerking met de ROC Noorderpoort en het Alfa College. De Groninger Archieven kwam ongeveer acht jaar geleden al tot het inzicht dat het mbo een ondergeschoven kindje is in het scholensysteem in Nederland. Om deze reden wilde de instelling een goed lesprogramma kunnen aanbieden voor mbo-studenten dat makkelijk aangepast kan worden op niveau en wat een blijvend belangrijk onderwerp kan zijn binnen elke opleiding van het mbo. In samenwerking met mbo-scholen en een extern bedrijf dat cursussen organiseert heeft de Groninger Archieven een duurzaam lesprogramma kunnen ontwikkelen. Als een detective door de Oosterparkwijk is een lesprogramma dat door het Alfa College geboekt kan worden als de school een themaweek heeft voor het vak burgerschap.

Het lesprogramma Als een detective door de Oosterparkwijk is een les voor tweedejaars studenten en is dag vullend. De studenten gaan naar het archief toe om hier een hele dag het lesprogramma te volgen. De dag bestaat uit meerdere opdrachten en locaties. De studenten beginnen in de ochtend in het archief en in de middag gaan de studenten de stad in, naar de wijk zelf. In een buurthuis in de Oosterparkwijk wordt de dag afgesloten. Een externe zzp'er geeft de les aan de studenten in het archief.

In de ochtend verzamelen de studenten in het archief, hier krijgen ze een korte uitleg over het programma van de dag. Na deze introductie krijgen de studenten de opdracht om via het internet, kranten en foto's een beeld te vormen over de Oosterparkwijk. Na deze opdracht is er een korte pauze waarin de studenten uitleg krijgen over het archief. Hier leren de studenten in het kort wat het archief doet en dat het archief voor iedereen is. Ook krijgen de studenten een korte rondleiding door een depot. Hierna wordt gesproken over de wijk. De studenten krijgen ook de kans om originele stukken uit het archief te bekijken. Dit zijn stukken die betrekking hebben op de opdracht. Voor het lesprogramma over de Oosterparkwijk zijn er vijf thema's bedacht. Deze thema's zijn de huizen in de wijk, de scholen in de wijk, de bedrijven in de wijk, het academisch ziekenhuis aan de rand van de wijk en de Ranja fabriek. Per thema is er een vragenlijst die de studenten moeten invullen. Sommige vragen kunnen al beantwoord worden in het archief aan de hand van de originele stukken, maar voor het beantwoorden van de overige vragen moeten de studenten daadwerkelijk de wijk zelf in. De studenten worden ook aangemoedigd om met bewoners van de wijk in gesprek te gaan. Onder deze vragen kunnen bijvoorbeeld ook vragen zitten over de architectuur in de wijk. Hierdoor leren de studenten om kritisch te kijken naar hun omgeving en naar hun eigen sociale vaardigheden. De opdracht vraagt aan de studenten om in gesprek te gaan met bewoners. Aan het einde van de middag is er in een buurthuis nog een afsluitende opdracht. De afsluitende opdracht is een presentatie over wat de studenten geleerd hebben over de wijk. De vorm van de presentatie mogen de studenten zelf bedenken.

Naast dit algemene lesprogramma voor het vak burgerschap heeft de Groninger Archieven ook nog een apart lesprogramma in samenwerking met het Alfa College. Dit lesprogramma is ontwikkeld voor studenten weg- en waterbouw. Ook leren de studenten tijdens deze les over wat het archief doet en bezoeken ze een depot. De opdracht van deze les is dat de leerlingen leren hoe ze oude wenskaarten, bouwkaarten en waterkaarten kunnen gebruiken voor toekomstige projecten.

In samenwerking met het Noorderpoort College heeft de Groninger Archieven het lesprogramma Groningers gestraft ontwikkeld. Deze les is voornamelijk voor de studenten die een juridische of secretariële opleiding volgen. De studenten krijgen in groepjes een historische rechtszaak of een omschrijving hiervan. De onderwerpen van de rechtszaken zijn verschillend; een rechtszaak over moord en doodslag, een moord, een doodstraf, een geslachtsverandering, een scheepsramp, een faillissement. De opdrachten hierbij zijn bijvoorbeeld het winnen van informatie, de studenten moeten de stukken lezen om erachter te komen waar het heeft plaatsgevonden en in welk jaar. Met deze informatie kunnen de studenten de archieftoegang vinden en zo het originele stuk opvragen. De studenten leren met deze opdracht hoe zij informatie binnen het archief kunnen vinden, dit kan hen helpen als zij in de toekomst onderzoek moeten naar informatie over een gebeurtenis of persoon.

Tijdens de ontwikkeling van alle projecten is er een evaluatie moment geweest. Deze moment hebben ervoor gezorgd dat ze lessen goed te volgen zijn voor de studenten. Ook vraagt de Groninger Archieven aan scholen of het lesprogramma wat zij aanbieden nog steeds actueel is als deze een tijd niet geboekt wordt. Met de respons vanuit de scholen kan het archief het lesprogramma zo aanpassen dat het weer goed aansluit bij de opleiding of het vak burgerschap. Voor een goede samenwerking met de scholen is blijvend contact belangrijk.

4.2.7 ProDemos Den Haag

ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat, in Den Haag organiseert rondleidingen in onder andere de Eerste – en Tweede Kamer en geeft les op het gebied van de democratie en de rechtsstaat. ProDemos wilt de bezoekers laten zien wat voor invloed de bezoekers zelf hebben op de politiek, of dit nu voor de gemeente, het waterschap, de provincie, het land of Europa is.

Voor mbo-studenten biedt ProDemos verschillende soorten educatieve programma's aan. Deze educatieve programma's bestaan uit gastlessen op school. De gastlessen kunnen zowel met een gastdocent op locatie als online zijn. De lessen zijn te boeken voor scholen uit het hele land, vanuit ProDemos komen gastdocenten naar de school om de gastles te geven aan de studenten. De educatieve programma's die ProDemos aanbiedt kunnen gebruikt worden voor de politiek juridische dimensie van burgerschap.

In het regeerakkoord van 2017 staat dat elke middelbare scholier onder de achttien jaar een bezoek moet brengen aan de Tweede Kamer, het is aan ProDemos om dit bezoek te begeleiden.[6] Om deze reden heeft ProDemos geen mogelijkheid om mbo-studenten te ontvangen. Daarom heeft ProDemos een aantal lesprogramma's ontwikkeld voor het mbo die op de eigen school of in de eigen provincie te beleven zijn. ProDemos merkt dat het deel over rechtsstaat lastig is aan de dimensie Politiek- Juridisch. Daarom zijn er gastlessen ontwikkeld waarbij de studenten de theorie beleven door opdrachten te maken in de praktijk. Naast deze gastlessen biedt ProDemos ook het educatie programma Project Burgerschap aan, voor deze gastles is een rondreizende installatie ontwikkeld die een langere tijd in een school kan staan. Dit project is volledig analoog en de studenten gaan er met een boekje doorheen, als ware het een tentoonstelling. Dit project is laagdrempelig opgezet en daarom ook geschikt voor entree en niveau 2. De installatie bestaat uit zeven losse onderdelen, deze moeten worden klaar gezet door de conciërge of docent zelf. Het is een zeer interactief product voor de studenten.

ProDemos heeft voor mbo-scholen meerdere gastlessen. Deze vinden plaats op de school zelf. Er zijn ook gastlessen die plaats vinden in het provinciehuis of het gemeentehuis van de regio/stad waar de studenten wonen. Daarnaast geeft ProDemos workshops aan docenten zodat zij een goed voorbereide les kunnen geven over de politiek. Ook kunnen de docenten een debat op een juiste manier leiden na het volgen van deze workshop. Met de gastlessen op de scholen wilt ProDemos graag aan de studenten laten zien dat juist zij heel belangrijk zijn voor de politiek. In de huidige Tweede Kamer zijn bijna geen tot geen leden die zelf op het mbo hebben gezeten, door dit duidelijk te maken aan de studenten hoopt ProDemos dat meer mbo-studenten zich willen inzetten voor de politiek.

Riem, P., publieksadviseur geïnterviewd door M. Kabel op 3 februari 2023, Teams meeting Den Haag. Geraadpleegd 24 februari 2023
ProDemos, "Home" (versie 2023)
<https://prodemos.nl/>, geraadpleegd 31 januari 2023
ProDemos, "Over ons" (versie 2023)
<https://prodemos.nl/over-prodemos/>, geraadpleegd 31 januari 2023
ProDemos, "Programma's mbo" (versie 2023)
<https://prodemos.nl/programmas/?programma-level=mbo>, geraadpleegd 31 januari 2023
ProDemos, "Scholen, mbo" (versie 2023)
<https://prodemos.nl/voor-scholen/mbo/>, geraadpleegd 31 januari 2023
Tweede Kamer, "Veel scholieren bezoek Tweede Kamer" (versie 21 december 2022)
<https://www.tweedekamer.nl/nieuws/kamernieuws/veel-scholieren-bezoeken-tweede-kamer>, geraadpleegd 13 februari 2023
Francissen, J., Expert Educatie geïnterviewd door M. Kabel op 12 december 2022, ProDemos Den Haag, geraadpleegd 13 februari 2023
ProDemos, "Programma's op school" (2023)
<https://prodemos.nl/programmas/?programma-location=op-school>, geraadpleegd 17 februari 2023
ProDemos, "Programma's in het gemeentehuis" (versie 2023)
<https://prodemos.nl/programmas/?programma-location=gemeentehuis>, geraadpleegd 17 februari 2023
ProDemos, "Programma's in het provinciehuis" (versie 2023)
<https://prodemos.nl/programmas/?programma-location=provinciehuis>, geraadpleegd 17 februari 2023

Wat betreft samenwerking met het mbo heeft ProDemos vooral contact gehad met docenten. Voor het blijven ontwikkelen van een goed lesprogramma wilt ProDemos in de toekomst werken met een focusgroep van studenten en docenten. ProDemos heeft goede contacten met JOB MBO, in samenwerking met deze studentenorganisatie kan ProDemos goede lesprogramma's blijven ontwikkelen. Juist door het reflecteren op de eigen lesprogramma's ziet ProDemos waar punten liggen waar aan gewerkt moet worden. Zo kan het bijvoorbeeld lastig zijn voor rondleiders of gastdocenten om zich in te leven in de mbo-studenten. ProDemos heeft niet veel rondleiders of gastdocenten in dienst die zelf ervaring hebben met het mbo. Om deze reden is het belangrijk dat de programmamakers, rondleiders en gastdocenten eens in de zoveel tijd een dag meelopen op het mbo.

Er zijn grote verschillen in het mbo wat betreft de niveaus. Zo is er Entree, niveau 2, niveau 3 en niveau 4. Bij Entree kan het zijn dat je niet alleen aan jongere les geeft, maar ook aan vluchtelingen. Voor Entree niveau kijkt ProDemos zorgvuldig naar het taalgebruik tijdens de les. Verschillende programmamakers en rondleiders hebben een taal cursus gevolgd waarin zij hebben geleerd om te gaan met laaggeletterdheid.

4.2.8 Mauritshuis Den Haag

Het Mauritshuis in Den Haag heeft de naam te danken aan de opdrachtgever van de bouw van het pand, Johan Maurits van Siegen Nassau. In de zeventiende eeuw is het pand gebouwd als woonhuis. Vanaf 1822 is het pand een museum. Tegenwoordig is het Mauritshuis het huis van beroemde schilderijen waaronder het Meisje met de Parel van Johannes Vermeer. Aan de andere kant van de Hofvijver is de Galerij Prins Willem V te vinden. In beide panden bevindt zich de collectie van het Mauritshuis.

Het mbo-lesprogramma dat het Mauritshuis heeft ontwikkeld vindt plaats op zowel de school als in het museum. Het museum heeft ervoor gekozen om de eerste les juist in de klas zelf te laten plaatsvinden omdat er op die manier een band ontstaat met de studenten. De museumdocenten van het Mauritshuis hebben ondervonden dat het belangrijk is voor de les in het museum om een goede relatie te hebben met de docenten. Een goede band met de docent zorgt voor meer vertrouwen bij de studenten, waardoor zij zich veilig voelen om openlijk het gesprek aan te gaan over soms gevoelige onderwerpen.

Tijdens het bezoek aan de school gaat de museumdocent met de studenten in gesprek over het Mauritshuis. "Wat is een museum?", "Wat is er te zien in een museum?", "Hoe kijk je naar de kunst in een museum?", dat zijn onderwerpen die aan bod kunnen komen tijdens een les op de school zelf. Hiermee leert de museumdocent de studenten kennen. Voor studenten kan het de eerste keer zijn dat zij naar een museum gaan. Doordat ze de museumdocent al kennen voelt het niet helemaal vreemd om in het museum te zijn.

Na ongeveer twee weken gaan de studenten op bezoek bij het Mauritshuis. Hier worden de studenten ontvangen door de museumdocent die zij in de klas hebben gezien en gesproken. Het is de bedoeling dat de studenten tijdens het bezoek verschillende opdrachten maken, gesprekken voeren en kijken naar de kunst. Dit lesprogramma sluit aan bij het vak burgerschap. Zo wordt er bijvoorbeeld geoefend met de vaardigheid 'kritisch denken'. Er is een opdracht die gaat over nepnieuws, waarbij studenten met elkaar in gesprek gaan over dit onderwerp aan de hand van een schilderij dat hangt in het Mauritshuis. Ze leren dat nepnieuws van alle tijden is en dat het ook al in de zeventiende eeuw lastig was om echt van onecht te onderscheiden, net als nu.

Om een goed lesprogramma neer te zetten heeft het Mauritshuis samengewerkt met een mbo-school. Het ROC Mondriaan heeft meerdere scholen in Den Haag. Een van de locaties van het ROC Mondriaan heeft meegewerkt aan het ontwikkelen van een lesprogramma voor het Mauritshuis. In de pilot fase van het lesprogramma hebben een docent en studenten van het ROC Mondriaan geholpen met terugkoppelen van punten waar zij tegenaan lopen in het programma. Door het vormen van een band met studenten en docenten heeft het Mauritshuis een goed lesprogramma kunnen ontwikkelen.

Francissen, J., Expert Educatie geïnterviewd door M. Kabel op 12 december 2022, ProDemos Den Haag, geraadpleegd 13 februari 2023

[2] JOB MBO, "Over JOB" (versie 2023)

<https://www.jobmbo.nl/over-job/>, geraadpleegd 23 februari 2023

[7] Mauritshuis, "Geschiedenis van het gebouw" (versie 2023)

<https://www.mauritshuis.nl/nu-te-doen/vaste-collectie/mauritshuis/geschiedenis-van-het-gebouw/>

[gclid=Cj0KCQiAutyFBhCMARIsAMgcRJT_Uh2NcCRKZgqTagWY16Owfm4sGYLcD9itZRbJWle18fbyVLcvGtcaAo4EALw_wcB](https://www.mauritshuis.nl/ontdek-collectie/kunstwerken/670-meisje-met-de-parel/), geraadpleegd 23 februari 2023

[8] Mauritshuis, "Meisje met de Parel" (versie 2023)

<https://www.mauritshuis.nl/ontdek-collectie/kunstwerken/670-meisje-met-de-parel/>, geraadpleegd 23 februari 2023

[9] Mauritshuis, "Over ons" (versie 2023)

<https://www.mauritshuis.nl/over-ons/>, geraadpleegd 23 februari 2023

[10] Mauritshuis, "Mbo Scholen" (versie 2023)

<https://www.mauritshuis.nl/scholen/mbo/>, geraadpleegd 23 februari 2023

Geerlings, H., Projectleider Tentoonstellingen & Educatie geïnterviewd door M. Kabel op 21 december 2022, Teams meeting Opmeer. Geraadpleegd 23 februari 2023

ROC Mondriaan, "Locaties" (versie 2023)

<https://www.rocmondriaan.nl/locaties/>, geraadpleegd 23 februari 2023

5. Advies op basis van het onderzoek

Op basis van alle informatie die is gewonnen tijdens gesprekken, interviews en de enquête kan een advies worden vastgesteld voor het Nationaal Archief. De bedoeling van dit advies is dat het Nationaal Archief een goed en aantrekkelijk lesprogramma kan maken voor mbo-scholen.

Niveau en leerjaar

Het Nationaal Archief doet er goed aan om bij het maken van een passend lesprogramma te kijken naar de verschillende niveaus binnen het mbo. Bij het ontwikkelen van een lesprogramma is het verstandig om te kijken naar één niveau en hier een programma voor te maken. Omdat binnen het mbo vier verschillende niveaus zijn, is het te veel om voor het eerste lesprogramma een les te ontwikkelen voor al deze niveaus. Bij het ontwikkelen van een lesprogramma voor niveau Entree is het nodig dat de programmamakers en de rondleiders een cursus in taalgebruik volgen, dit is voor niveau B1.

Naast een specifiek niveau is het ook verstandig om voor het ontwikkelen van een lesprogramma ook één leerjaar te kiezen. Het Kunstmuseum heeft bijvoorbeeld gekozen voor leerjaar 1 omdat dit een globaal jaar is.

Studenten geven te kennen dat een vraag of opdracht uit één zin of twee zinnen maximaal mag bestaan. Het Nationaal Archief moet hier rekening mee houden bij de ontwikkeling van vragen of opdrachten in een lesprogramma.

Focusgroep

Uit de gesprekken met de culturele instellingen blijkt dat het werken met een focusgroep de beste manier is om een lesprogramma te ontwikkelen. In co-creatie met een focusgroep komt er snel duidelijkheid in wat wel en wat niet werkt voor een les. Deze groep bestaat uit mbo-studenten en -docenten. Zodra dit lesprogramma wordt goedgekeurd door de focusgroep kan het naar buiten worden gebracht.

Voor het vormen van een focusgroep is het een must dat het Nationaal Archief contact zoekt met docenten. Zie paragrafen 4.2.2, 4.2.3 en 4.2.7. Om contact te zoeken met docenten moeten de educatiemedewerkers van het Nationaal Archief gebruik maken van hun eigen netwerk en het netwerk van het Nationaal Archief, denk daarbij aan mbo-docenten die het archief al een keer bezocht hebben.

Samenwerking

Voor de samenwerking moet het Nationaal Archief vanaf het eerste moment duidelijk maken wat de plannen zijn. Docenten zijn druk met het voorbereiden van hun lessen en hebben niet zomaar tijd vrij voor een samenwerking of focusgroep. Door duidelijke verwachtingen te geven vanaf het eerste contact kunnen de docenten inschatten of zij hier wel tijd voor hebben.

In hoofdstuk vier is te lezen hoe de culturele instellingen gebruik maken van hun samenwerking met een mbo-school. Vanuit deze samenwerking komt een constante feedback en vernieuwing voor het lesprogramma. Als het lesprogramma eenmaal ontwikkeld is, moet het Nationaal Archief een samenwerking aan te gaan met een ROC uit de buurt, in de regio Den Haag is ROC Mondriaan de grootste overkoepelende organisatie.

Budget

Door op de website van het Nationaal Archief aan te geven dat het archief werkt met de CJP MBO Card, op deze manier is het voor docenten makkelijker te verantwoorden om op een excursie te gaan. Ook door de dimensies van burgerschap te koppelen aan de tentoonstelling kunnen de docenten verantwoorden aan het schoolbestuur waarom zij naar het Nationaal Archief gaan.

Voor scholen buiten de randstad kan het lastig zijn om naar het Nationaal Archief te komen. Om voor deze scholen iets aan te bieden moet het Nationaal Archief denken aan een online les in de vorm van een game of LessonUp lessen die de docent zelf kan gebruiken in de les. Idealiter zou zijn als het Nationaal Archief een educatief medewerker naar de school kan sturen om een les te geven. Denk hierbij aan de reizende constructie van ProDemos.

Online lessen, games en mobiele telefoons

Docenten geven aan dat zij gebruik maken van LessonUp, dit vinden zij een goede manier van een voorbereidende of afsluitende les. Met een LessonUp kunnen de docenten zelf bepalen wat zij gebruiken binnen hun eigen les. Bij het ontwikkelen van een LessonUp les moet het Nationaal Archief en dan ook rekening mee houden dat de les in delen gebruikt kan worden.

Als het Nationaal Archief een groter bereik wilt hebben in het land is een online game hier de juiste les voor. Een goed voorbeeld van een online game is de les van museum het Anne Frank Huis. Dit is een online game waar de studenten samenwerken, in een veilige omgeving zijn en tegelijkertijd leren. De studenten hebben bij de enquête aangegeven dat zij graag alleen werken, voor een online les kan het Nationaal Archief hier rekening mee houden.

Voor het gebruik van een mobiele telefoon tijdens de les kan het Nationaal Archief kijken naar de les van het Rijksmuseum van Oudheden. Het museum heeft de mobiele telefoon omarmd door een les te ontwikkelen waar QR-codes gescand moeten worden.

Studenten halen hun informatie grotendeels van sociale media. Door hierop in te spelen komt het Nationaal Archief ook in het beeld bij de studenten. Voor het oprichten van een sociale media pagina als Instagram of Tiktok moet het archief samen werken met de doelgroep.

Kaders binnen de les en binnen het bezoek

Mbo-studenten willen graag als volwassenen behandeld worden, dit betekent dat zij vrijheid willen tijdens een excursie. Dit is uit de gesprekken met docenten en culturele instellingen naar voren gekomen. Deze vrijheid voor de studenten komt door het stellen van kaders, want ondanks dat de mbo'ers graag willen dat zij als volwassenen behandeld worden zijn ze dat nog niet. In het lesprogramma moeten dus ook grenzen worden verwerkt.

Voor niveau Entree en 2 geldt dat meteen bij binnenkomst al op de huisregels gewezen moet worden. Ook is het bij deze niveaus nodig om afspraken te maken dat de studenten naar elkaar luisteren, stil zijn als andere praten en dat er niet gerend wordt tijdens het bezoek.

Voor niveau 3 en 4 is het mogelijk om iets meer ruimte te verschaffen bij binnenkomst, wel moeten de studenten voor aanvang van de les nog een keer worden gewezen op de huisregels.

Als voor het lesprogramma geen mobiele telefoon gebruikt hoeft te worden, dan moet er streng op gecontroleerd worden dat de studenten geen mobiele telefoon bij zich hebben.

Dimensies en Wie ben ik, wie was jij?

De tentoonstelling Wie ben ik, wie was jij? bestaat uit vier onderwerpen, al deze onderwerpen spelen in op de dimensies van burgerschap. De dimensie 'politiek juridisch' past goed bij Vecht voor je recht, bij de dimensies 'economisch' en 'sociaal maatschappelijk' kan een link worden gelegd met Van huis en haard, voor de dimensie 'sociaal maatschappelijk' kunnen de onderwerpen Goed of fout in de Tweede Wereldoorlog en Handel en slavernij gebruikt worden.

In de tentoonstelling kunnen de studenten in groepjes samenwerken en rondlopen. Het Nationaal Archief moet goed nadenken over de les in het depot. Het is zaak om de studenten actief te houden, de teksten niet te lang en de inhoud niet te diep. Zo leren de studenten spelenderwijs de inhoud van het thema.

6. Conclusie

Wanneer het Nationaal Archief in Den Haag een goed en aantrekkelijk lesprogramma wil maken voor het mbo, zijn er een aantal punten waar het archief naar kan kijken.

Om een goede les aan te bieden is het voor de docent belangrijk dat er een connectie is tussen het vak burgerschap en het onderwerp van de les. Het Nationaal Archief kan op drie van de vier dimensies van burgerschap inspelen met de tentoonstelling *Wie ben ik, wie was jij?*. Dit zijn de dimensies 'politiek juridisch', 'sociaal maatschappelijk' en 'economisch'.

Voor een goede les doet het Nationaal Archief er beste aan om samen te werken met een focusgroep of mbo-school. Om de lessen eerst uit te proberen werkt een focusgroep het beste, daarna is een samenwerking met een mbo-school een fijne manier om de lessen blijvend te kunnen ontwikkelen. Een samenwerking met een mbo-school kost veel tijd en aandacht, de meeste energie komt dan waarschijnlijk vanuit het archief.

Omdat het mbo uit vier verschillende niveaus bestaat is het voor de ontwikkelingsfase handig om één niveau te kiezen voor een lesprogramma. Naast het niveau is het kiezen van een leerjaar ook belangrijk. Zo blijft de ontwikkelingsfase klein, zodra een lesprogramma staat kan gekeken worden naar andere niveaus of leerjaren. Bij niveau Entree is het belangrijk dat het taalgebruik en -niveau niet te moeilijk is voor de studenten. Voor dit niveau van taalgebruik is het mogelijk om een cursus te volgen.

Een online les via Teams wordt als te statisch ondervonden. Een LessonUp kunnen de docenten zelf goed verwerken in hun eigen lessen en heeft daarom de voorkeur. Om scholen in het hele land te bereiken heeft museum het Anne Frank Huis een online game ontwikkeld die in de klas gespeeld kan worden, hierbij werken de studenten samen. Mocht het Archief nadenken over een online "les" dan is dit een goed voorbeeld.

Mbo-studenten zijn graag bezig en krijgen graag vrijheid. Bij het geven van deze vrijheid is het belangrijk om deze in kaders. De studenten hebben deze kaders nodig om de les te kunnen volgen. Bij het geven van deze grenzen moet er goed naar het niveau van de studenten gekeken worden. Het bespreken van de huisregels en het maken van afspraken over het verloop van de les zijn van belang bij deze doelgroep.

Met de informatie uit dit onderzoek en het gegeven advies is het voor het Nationaal Archief zeker mogelijk om een goed en aantrekkelijk lesprogramma te maken voor het mbo-onderwijs.

7. Bronnenlijst

Bronnen

Anne Frank Stichting, "Open deur?!", versie (2023).
<https://www.annefrank.org/nl/educatie/product/170/open-deur/>

Anne Frank Stichting, "De missie van Otto Frank" (versie 2023).
<https://www.annefrank.org/nl/over-ons/wat-we-doen/de-missie-van-otto-frank/>

Anne Frank Stichting, "Onze wereldwijde activiteiten" (versie 2023).
<https://www.annefrank.org/nl/educatie/onze-wereldwijde-activiteiten/>

Anne Frank Stichting, "Wat we doen" (versie 2023).
<https://www.annefrank.org/nl/over-ons/wat-we-doen/>

Boer, M. de, medewerker educatie – erfgoed geïnterviewd door M. Kabel op 17 februari 2023, Teams meeting Den Haag.

Cultuurmenu, "Nationaal Archief" (versie 2023).
<https://cultuurmenu.nl/primaironderwijs/menu2/nationaal-archief/>

De muren hebben oren, "Home" (versie 2023).
<https://www.demurenhebbenoren.nl/>

Drents Museum, "Geschiedenis" (versie 2023).
<https://drentsmuseum.nl/nl/organisatie/geschiedenis>

Drents Museum, "Mbo" (versie 2023).
<https://drentsmuseum.nl/nl/scholen/mbo-0>

Expertisepunt Burgerschap, "De vier dimensies" (versie 2023).
<https://www.expertisepuntburgerschap.nl/middelbaar-beroepsonderwijs/wet-en-regelgeving-de-vier-dimensies/>

Francissen, J., Expert Educatie geïnterviewd door M. Kabel op 12 december 2022, ProDemos Den Haag.

Freckmann, A., Programmaleider Voortgezet Onderwijs geïnterviewd door M. Kabel op 30 november 2022, Kunstmuseum Den Haag.

Fries Museum, "Bezoek info" (versie 2023).
<https://www.friesmuseum.nl/bezoekinfo>

Fries Museum, "Geschiedenis" (versie 2023).
<https://www.friesmuseum.nl/over-het-museum/geschiedenis>

Fries Museum, "Vrijheid, vetes, vagevuur" (2023).
<https://www.friesmuseum.nl/onderwijs/middelbaar-beroepsonderwijs/vrijheid-vetes-vagevuur>

Fries Verzetsmuseum, "Bezoek info" (versie 2023).
<https://www.friesverzetsmuseum.nl/bezoekinfo>

Fries Verzetsmuseum, "Onderwijs mbo" (versie 2023).
<https://www.friesverzetsmuseum.nl/onderwijs/middelbaar-beroepsonderwijs/lesmateriaal-vooraf>

Geerlings, H., Projectleider Tentoonstellingen & Educatie geïnterviewd door M. Kabel op 21 december 2022, Teams meeting Opmeer.

Groninger Archieven, "Als een detective door de Oosterparkwijk" (versie 2023).
<https://www.groningerarchieven.nl/publiek/educatie/mbo/99-als-een-detective-door-de-oosterparkwijk>

Groninger Archieven, "Educatie, mbo" (versie 2023).
<https://www.groningerarchieven.nl/publiek/educatie/mbo>

Groninger Archieven, "Wie zijn wij" (versie 2023).
<https://www.groningerarchieven.nl/over-ons/wie-zijn-wij>

Hogenboom, P. educatie geïnterviewd door M. Kabel op 28 februari 2023, Rijksmuseum van Oudheden Leiden.

JOB MBO, "Over JOB" (versie 2023).
<https://www.jobmbo.nl/over-job/>

Kies mbo, "Scholen" (versie onbekend).
<https://www.kiesmbo.nl/scholen>

Kunstmuseum, "Ons verhaal" (versie 2023).
<https://www.kunstmuseum.nl/nl/museum/ons-verhaal>

Kunstmuseum, "Tablettour Rondje mooiste museum" (versie 2023).
<https://www.kunstmuseum.nl/nl/bezoek/scholen/mbo-en-hbo/mbo/tablettour-rondje-mooiste-museum>

Lesson-Up, "Anne Frank series" (versie 2022).
<https://www.lessonup.com/nl/channel/annefrank/series/2qAcRcgs2LRtazXej>

Mauritshuis, "Geschiedenis van het gebouw" (versie 2023).
https://www.mauritshuis.nl/nu-te-doen/vaste-collectie/mauritshuis/geschiedenis-van-het-gebouw/?gclid=Cj0KCQiAutyfBhCMARIsAMgcRJT_Uh2NcCRKZgqTagWYt6Owfm4sGYLcD9tiZRbjWlel8fbyVLcvGtcaAol4EALw_wcB

Mauritshuis, "Mbo Scholen" (versie 2023).
<https://www.mauritshuis.nl/scholen/mbo/>

Mauritshuis, "Meisje met de Parel" (versie 2023).
<https://www.mauritshuis.nl/ontdek-collectie/kunstwerken/670-meisje-met-de-parel/>

Mauritshuis, "Over ons" (versie 2023).
<https://www.mauritshuis.nl/over-ons/>

Mbo Raad, "Burgerschap" (versie 2023).
<https://www.mboraad.nl/themas/burgerschap>

Mbo Raad, Burgerschap factsheet, 2020. Woerden, 2020.
https://www.mboraad.nl/sites/default/files/documents/kennispunt_mbo_burgerschap_factsheet.pdf

Mbo Raad, "Entreeopleiding" (versie 2023).
<https://www.mboraad.nl/het-mbo/soorten-onderwijs/entreeopleiding>

Mbo Raad, "Feiten en cijfers, Studenten in het mbo" (versie 28 februari 2022).
<https://www.mboraad.nl/het-mbo/feiten-en-cijfers/studenten-het-mbo>

Mbo Raad, "Het mbo" (versie 2023).
<https://www.mboraad.nl/het-mbo>

Mbo Raad, "Middelbaar beroeps onderwijs" (versie 2023).
<https://www.mboraad.nl/het-mbo/soorten-onderwijs/middelbaar-beroepsonderwijs-mbo>

Mbo Raad, "Soorten onderwijs" (versie 2023).
<https://www.mboraad.nl/het-mbo/soorten-onderwijs>

Ministerie van OCW, "Nieuwsbrief mbo, CJP MBO Card met budget: een verrijking voor het cultuur en burgerschapsonderwijs" (versie 24 november 2022).
<https://www.nieuwsbrievenminocw.nl/actueel/nieuws/2022/11/nieuwsbrief-mbo-november/cjp-mbo-card-met-budget-ee-verrijking-voor-het-cultuur--en-burgerschapsonderwijs>

Nationaal Archief, "Tentoonstelling, Wie ben ik, wie was jij?" (versie 2022).
<https://www.nationaalarchief.nl/beleven/tentoonstelling/wie-ben-ik-wie-was-jij>

Nationaal Archief, "Onderwijs, Wie ben ik, wie ben jij?" (versie 2022).
<https://www.nationaalarchief.nl/beleven/onderwijs/wie-ben-ik-wie-was-jij>

Nationaal Archief, "Basisonderwijs" (versie 2022).
<https://www.nationaalarchief.nl/beleven/onderwijs/basisonderwijs>

Nationaal Archief, "Voortgezet onderwijs" (versie 2022).
<https://www.nationaalarchief.nl/beleven/onderwijs/voortgezet-onderwijs>

ProDemos, "Home" (versie 2023).
<https://prodemos.nl/>

ProDemos, "Over ons" (versie 2023).
<https://prodemos.nl/over-prodemos/>

ProDemos, "Programma's in het gemeentehuis" (versie 2023).
<https://prodemos.nl/programmas/?programma-location=gemeentehuis>

ProDemos, "Programma's in het provinciehuis" (versie 2023).
<https://prodemos.nl/programmas/?programma-location=provinciehuis>

ProDemos, "Programma's mbo" (versie 2023).
<https://prodemos.nl/programmas/?programma-level=mbo>

ProDemos, "Scholen, mbo" (versie 2023).
<https://prodemos.nl/voor-scholen/mbo/>

ProDemos, "Programma's op school" (2023).
<https://prodemos.nl/programmas/?programma-location=op-school>

Riem, P., publieksadviseur geïnterviewd door M. Kabel op 3 februari 2023, Teams meeting Den Haag.

Rijksmuseum van Oudheden, "Wie zijn wij" (versie 2023)
<https://www.rmo.nl/organisatie/wie-zijn-wij/>

ROC Mondriaan, "Locaties" (versie 2023).
<https://www.rocmondriaan.nl/locaties>

Schoonderbeek, R., coördinator educatie geïnterviewd door M. Kabel op 31 januari 2023, Teams meeting Den Haag.

Schrauwen, J., Educatieve Projecten geïnterviewd door M. Kabel op 18 januari 2023, Teams meeting Den Haag.

Scribbr, "Kwalitatieve onderzoeksmethoden" (versie 2023).
<https://www.scribbr.nl/onderzoeksmethoden/kwalitatief-onderzoek/>

Scribbr, "Kwantitatieve onderzoeksmethoden" (versie 2023).
<https://www.scribbr.nl/onderzoeksmethoden/kwantitatief-onderzoek/>

Tweede Kamer, "Veel scholieren bezoek Tweede Kamer" (versie 21 december 2022).
<https://www.tweedekamer.nl/nieuws/kamernieuws/veel-scholieren-bezoeken-tweede-kamer>